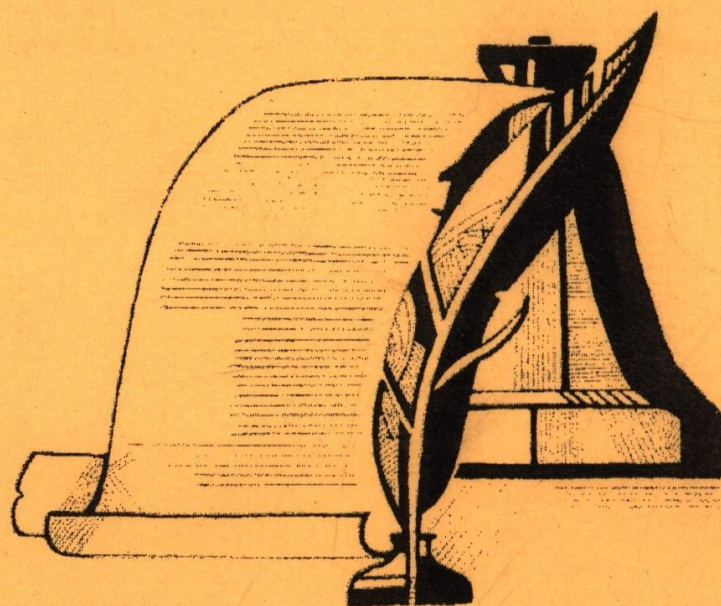

Богдан КІНДРАТЮК

ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ У ТВОРАХ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ДЗВОНАРСТВА

Богдан КІНДРАТЮК

**ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ У ТВОРАХ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ**

Івано-Франківськ
2011

УДК 7.072.2+821.161.2
ББК 84 (Укр)
К41

Друкується за ухвалою вченої ради Інституту мистецтв ДВНЗ
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 8 від 23.06.2011 р.)

Рецензенти:

Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ – доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії імені Миколи Лисенка;

Мирон ЧЕРЕПАНИН – доктор мистецтвознавства, професор, завкафедри музикознавства та акордеонного мистецтва Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Роман ГОЛОД – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

На обкладинці використано графіку Вікторії ПЛОТНИКОВОЇ

Кіндратюк Б.

К41 Дзвони та дзвоніння у творах українських письменників / Богдан Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. націон. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. – 56 с.
ISBN 978-966-640-308-0

Уперше на основі вивчення творів українського красного письменства систематизовано відображення тут образів бил і дзвонів, їхньої музики. Це допомагає заповнити прогалину колишньої неухвиленої уваги дослідників до різних аспектів проблеми вживання згадок про дзвони, описи їхнього звучання, усталене використання їх образів і символіки, метафор «дзвін», «дзвіниця», «дзвоніння», «дзвонар» тощо.

Видання стане в пригоді батькам, учителям, класним керівникам і школярам, викладачам і студентам, усім, хто цікавиться дзвонарським мистецтвом, його виховними й оздоровчими можливостями.

УДК 7.072.2+821.161.2
ББК 84 (Укр)

ISBN 978-966-640-308-0

© Кіндратюк Б. Д., 2011
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011

У пору складних і суперечливих соціально-економічних перетворень в Україні все частіше звертається увага на оздоровлюючі душу й тіло людини церковні дзвоніння. Кращому пізнанню історії їхнього побутування на теренах наших земель, усвідомленню умов, які сприяють зміцненню музикою дзвонів духовного й фізичного здоров'я, пізнанню її оздоровлюючих секретів допоможе опрацювання творів красного письменства¹. Вони – специфічне кампанологічне джерело, на яке не так давно звернули увагу дослідники².

Важлива роль музики дзвонів у житті християн знайшла помітний відгук у творчому спадку українських письменників. Значна їхня частина виступає в описі життя людей і народних звичаїв як літописці, етнографи. У побутових і пейзажних картинах деяких авторів «живописна образність поєднується з майже науковою точністю і предметністю»³. Аналіз творів майстрів прози й поезії показує міру розповсюдження дзвонів і дзвонінь у тій чи іншій епосі, допомагає проілюструвати певні положення, посилює емоційне сприйняття дзвонознавчого матеріалу, розкриває вплив на автора музики дзвонів як помітної звукової реалії сучасного йому життя. Певна річ, іноді важко проникнути в задуми письменників і встановити причини використання ними дзвонарської лексики, образів дзвонів і дзвонінь у текстуальних обставинах чи визначити міру правдивості наведених відомостей про дзвоніву культуру.

¹ Б. Кіндратюк. Дзвони і дзвонарське мистецтво як предмет наукових студій // *Musica humana*. Зб. статей кафедри музичної україністики, ч. 2 / відпов. ред. Юрій Ясіновський / ЛДМА імені Миколи Лисенка [= Наукові збірки ЛДМА імені Миколи Лисенка, 10]; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України [= Історія української музики, 13]. Львів 2005, с. 155. Тут і далі авторський опис ужитих джерел.

² Його ж. Церковне дзвоніння в прозових творах письменників Буковини та Галичини кінця XIX – початку XX ст. // *Історія релігій в Україні: Праці XI між-нар. наук. конф.* (Львів, 16–19 трав. 2001 р.): у 2-х книгах, кн. 2. Львів 2001, с. 279–285; С. Кут. Метафора «дзвін» у поетичному просторі Тараса Мельничука // *Вісник Прикарпатського університету*. Філологія, вип. VIII. Івано-Франківськ 2003, с. 78–82; Б. Кіндратюк. *Духовне здоров'я школярів і музика дзвонів: Етнопедагогічний аспект*: наук.-метод. посіб. / НМЦ «Українська етнопедагогіка та народознавство» АПН України та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ 2005, с. 167–180; Б. Кіндратюк, О. Лазарович. Естетичні функції описів церковних дзвонінь у творах Уласа Самчука // *Наукові записки*. Вип. XVII. До 100-річчя народження Уласа Самчука. Зб. наук. праць за матер. Всеукраїн. наук.-практ. конф. «Творчість Уласа Самчука в контексті сучасної культури» 21–22 лютого 2005 р. Тернопіль 2005, с. 67–74.

³ Н. Крутикова. Художник життя народного: Передмова // *І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря; Кайдашева сім'я*: повісті. Київ 1989 (Шкільна бібліотека), с. 13.

Розгляд творів художньої літератури, де майстри красного письменства чутливо й правдиво зобразили почуте биття у біла та дзвони, дію їхнього звучання на побутовий уклад й емоційну атмосферу, сприяє вивченню взаємовідношень побуту та музики дзвонів, а також впливу вражень він неї на оточуюче середовище. Урешті-решт, це дозволяє краще відповісти на питання: «Яке місце займало дзвонарське мистецтво в житті, у думках і почуттях людей, чому воно було їм потрібне та як задовольнялася потреба в музиці дзвонів?»

* * *

Із часу Київської Русі біла⁴, дзвони й дзвоніння згадувалися не тільки в літописах, а й у художніх творах. У «Слові о полку Ігоревім» ужито образ церковних дзвонів для прослави військових перемог⁵. Пізніше цей образ знайшов продовження в багатьох пам'ятках красного письменства. У змалюванні Данилом Мордовцем (1830–1905) пишної зустрічі киянами гетьмана Петра Сагайдачного (†1622) і козаків після повернення з морського походу, згадано, що вона проходила під урочисте гудіння дзвонів усіх храмів⁶; пізніше в місті «під неугавне калатання церковних дзвонів лунали радісні вигуки привітань і поздоровлень»⁷. Образ урочистих дзвонів і звучання велебного псалому після бою використав Михайло Старицький (1840–1904) у творі «Облога Буші»⁸. Іван Франко (1856–1916) зауважив, що бояни часом «дзвонили власну славу / В дзвін оглушуючих фраз»⁹ і вжив вислів «бити в дзвони слави»¹⁰. У поезії Богдана Лепкого (1872–1946) «Карпати» теж знаходимо цей образ: «Грядучі дні / Дзвенять побіди дзвоном»¹¹.

Особливої уваги заслужили дзвоніння, що стали образом церковного життя. Данило Братковський (†1702) зазначив: «Утреню дзвонять, до неї

⁴ З погляду органології било – ударний самозвучний музичний інструмент (ідіофон) трьох видів: а) ксилофон (дерев'яний); б) літофон (кам'яний); в) металофон (металевий). Правда, іноді розрізняють дерев'яне било й металеве клепало.

⁵ *Слово о полку Ігоревім* / вступ. стаття, редакція текстів, ритмічний переклад «Слова» та прим. Леонід Махновець. Київ 1970, с. 24.

⁶ Д. Мордовець. Сагайдачний // *Українська література XIX століття*: Хрестоматія: Навч. посіб. / упоряд. Надія Гаєвська. Київ 2006, с. 646.

⁷ Там само, с. 649.

⁸ М. Старицький. Облога Буші // *Українська література XIX століття*, с. 973.

⁹ І. Франко. Сон князя: Недокінчена поема // *Його ж. Твори*: у 20-ти томах, т. 13: З поетичної спадщини. Київ 1954, с. 7.

¹⁰ *Його ж. Оси* // *Його ж. Твори*, т. 10: Поезії і поеми. Київ 1954, с. 113.

¹¹ Б. Лепкий. Карпати // *Його ж. Твори*: у 2-х томах, т. 1: Поетичні твори. Прозові твори. Мемуари / упоряд., автор вступ. статті та прим. Федір Погребенник. Київ 1997 (Б-ка укр. літ-ри. Новіт. укр. літ-ра), с. 184.

вдягайся»¹². Підкреслив причину старанного відвідування храму й Амвросій Метлинський: «Старе й мале до церкви знай пильнує, / Бо дзвін давно вже кличе: бов та бов!»¹³. Водночас маємо ще одну тогочасну характеристику його звуків. Так само Тарас Шевченко (1814–1861) написав: «Задзвонили до вечерні [...] / А черниця, помолившись, / В храм пошкандибала»¹⁴. Дещо інший образ-символ цього інструмента у схожій ситуації застосовано в поезії «Чернець»: «До утрени завив з дзвіниці / Великий дзвін. Чернець мій встав»¹⁵. Тут не тільки відзначено сприйняття ранкового дзвоніння, а й підкреслено важливість ситуації, адже били в більший інструмент. Майстри красного письменства використовують згадки про дзвоніння на богослуження як засіб наділення певними рисами характеру персонажів: «Ще й в одного дзвона не дзвонили, а вона вже стоїть на бабинцю і хреститься та поклони б'є»¹⁶; подібними якостями відзначалася героїня твору Ганни Барвінок «Перемогла»: «Піду рано до служби, попереджуючи й скликанчик»¹⁷ (мабуть, так називали будь-який за вагою дзвін із набору або один із легших).

Для створення правдоподібного образу давнини й підкреслення важливості ситуації Маркіян Шашкевич (1811–1843) у творі «Хмельницького обступленіє Львова» віднотує, що там «рано всі дзвони заграли»¹⁸. Їх образ у поезії «О Наливайку» ужито вже не просто як невід'ємну тогочасну деталь, обов'язковий штрих, а як засіб показу важливості події:

¹² Д. Братковський. Світова альтернатива // Його ж. *Світ, по частинах розглянутий*. Фототип. видан. Переклади. Джерела. Студії / авт.-упоряд. Олена Бірюліна; пер. з пол. Валерій Шевчук. Луцьк 2004, с. 291. У примітці твору Івана Франка знаходимо пояснення, що саме заміняє дзвони в мусульман – вони мають спеціального церковного слугу – муедзина, який із мінарету, що є біля кожного храму, п'ять разів на добу викликає похвалу Аллахові й закликає «вірних до молитви. Сей оклик заступає у них місце дзвонів» (І. Франко. Коваль Бассім. Арабська казка // Його ж. *Твори*, т. 12: Поеми. Київ 1953, с. 379).

¹³ А. Метлинський. Дитина-сиротина // *Антологія української поезії*: у 6-ти томах, т. 2: Твори поетів ХІХ ст. / упоряд. Михайло Грицай, Ніна Жук, Павло Сіренко. Київ 1984, с. 83. Амвросій Метлинський – псевдонім Амвросія Могили (1814–1870).

¹⁴ Т. Шевченко. Гайдамаки // Його ж. *Повне зібрання творів*: у 12-ти томах / редкол.: Микола Жулинський (голова) та ін., т. 1: Поезія 1837–1847 / перед. слово Іван Дзюба, Микола Жулинський. Київ 2003, с. 179.

¹⁵ Його ж. Чернець // *Там само*, т. 2: Поезія 1847–1861. Київ 2003, с. 52.

¹⁶ О. Стороженко. Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав // *Українська література ХІХ століття*, с. 448.

¹⁷ Г. Барвінок. Перемогла // *Там само*, с. 540. Ганна Барвінок – псевдонім Олександри Білозерської-Куліш (1828–1911).

¹⁸ М. Шашкевич. Хмельницького обступленіє Львова (Строєм народної пісні) // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 109.

«У Гумані¹⁹ дзвонять дзвони і мир б'є поклони: / Надлетіли з чужих сторін чорні ворони»²⁰. Подібно Іван Нечуй-Левицький (1838–1918) при змалюванні наближення князя Єремії Вишневецького (1612–1651) до Лубен зауважив, що у «церквах і в кляшторі задзвонили в дзвони»²¹. Коли військо ворога несподівано підступило до Немирова, то для підсилення значимості цієї небезпеки відзначено, що навіть «самі священники вдарили в дзвони на гвалт»²². Згадка про церковні дзвоніння, як елемент довкілля Львова, допомагає відтворити І. Франку потрібні йому обставини: «З святоюрської дзвіниці / на вечерню вдарив дзвін», відповідно «гнутья голови козачі, / Богу віддають поклін [...]. А внизу на львівських вежах / інші дзвони на той гук / відгукнулись, наче голос / полетів із рук до рук»²³. Зрозуміло, що у творах, особливо народжених пізніше описаних подій, згадки про дзвони, дзвіниці й дзвоніння часто були художнім домислом, який потребувався майстрам красного письменства, приміром, для точнішого відтворення тогочасного життя, показу колориту епохи тощо. Окрім використання образів із складових дзвонарської культури, прозаїки й поети, особливо в пору незначного розповсюдження зображень дзвонів, споруд для них, іноді намагалися точно описати у творах ті чи інші пам'ятки²⁴.

Віддавна слова «дзвін», «дзвоніння» розуміли як щось міцне, дуже, звучне, таке, що укріплює дух, тому й застосовувалися як відповідні образи-символи: «Зателенькав дзвоник у каплиці, і його веселий гук ще більше підбадьорив пригноблені й змучені душі»; він «звеселяв надією»²⁵. Такі образи у важкі хвилини не тільки несли ідею захисту від нещастя, а й

¹⁹ У Гумані – тобто в Умані, це, мабуть, полонізм.

²⁰ М. Шашкевич. О Наливайку // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 110.

²¹ І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький // Його ж. *Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: історичні романи / упоряд., авт. післям. та прим. Ростислав Міщук*. Київ 1991, с. 68.

²² Там само, с. 160.

²³ І. Франко. На Святоюрській горі. Д. 30 жовтня 1655 // Його ж. *Твори*, т. 11: *Поезії і поеми*. Київ 1952, с. 216–217.

²⁴ Стосовно достовірності словесного опису тих чи інших картин природи, рукотворного предметного оточення людини, її переживань, то варто врахувати зауваження Пантелеймона Куліша (1819–1897): «Хто б то мав таке слово пишне та красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі ті муровані огради, ту височенну дзвіницю, ті церкви під золотом та під скульптурою?» (П. Куліш. *Чорна рада. Хроніка 1663 року // Його ж. Твори: у 2-х томах, 2-ге вид., т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / упоряд. і прим. Євген Нахлік; ред. тому Михайло Бернштейн*. Київ 1998 (Б-ка укр. літ-ри. Укр. нова літ-ра), с. 68–69).

²⁵ І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 193.

звали до боротьби. У поезії «Кладовище» Амвросія Метлинського показана традиція закликати до бою за допомогою дзвонів, коли піднімаються навіть мертві: «Як в усі дзвони вдарять, встають козаки»²⁶. Пантелеймон Куліш порівнює добре сказане слово із дзвонінням, адже «колись в устах у віщого Бояна / Воно до бою мов у дзвін дзвонило»²⁷. Звичай давати звучними дзвонами заклик до оборони використав І. Франко: «Ой, вдарили гайдамаки в голоснії дзвони: / «Збирайтеся, бідні люди, всі до оборони!». Другим разом по-іншому сказав про це: «Ударили гайдамаки в голоснії дзвони: / «Чи чуєте, люди добрі, тії відгомони?»»²⁸. Одну зі своїх поезій Олександр Олесь (справжнє прізвище Кандиба (1878–1944)) завершує закликом: «Гей, до зброї! Бийте в дзвони! / Будьте смілі, як дракони! / Всіх гукайте, / Всіх скликайте – / Хай гудуть, як громи, дзвони»²⁹.

Узвичаєно всякі урочистості супроводжувалися дзвоніннями, що підсилювало значущість події. Відповідно, образ цього звичаю використав Т. Шевченко: «Беріть ножі! Освятили / Ударили в дзвони»³⁰. Водночас згадка про дзвоніння загострює сам обряд посвячення зброї повсталих. Зауважимо, що показуючи значущість події, її розповсюдженість, Кобзар часто послуговувався висловом: «Задзвонили в усі дзвони / По всій Україні»³¹. Але, мабуть, не тільки для цього. Аналіз мелодійності його поезій дозволив Станіславу Людкевичу (1879–1979) привернути увагу до алітерацій (повторення однорідних приголосних звуків у вірші, реченні, строфі) знакових груп на початку або всередині слова, при цьому прикладом є саме останній наведений тут вислів³². Згадку про биття в усі дзвони ще

²⁶ Цит. за: Р. Крохмальний. Праукраїнський дух у текстах романтиків ХІХ ст. // *Українська філологія: школи, постаті, проблеми*: Зб. наук. пр. Міжнар. наук. конф., присвяч. 150-річчю від дня заснув. кафедри української словесності у Львівському університеті: у 2-х частинах, ч. 1. Львів 1999, с. 453.

²⁷ П. Куліш. Цар Наливай. Староруська історична драма (1596) // Його ж. *Твори*, т. 2: Поеми. Драматичні твори, 2-ге вид. / упоряд. і прим. В. Івашкова, с. 374.

²⁸ І. Франко. Гімни й пародії. Новітні гайдамаки // Його ж. *Твори*, т. 11, с. 434.

²⁹ О. Олесь. Три менти // Його ж. *Коли нема пророка на землі*: поетичні та драматичні твори / передм., упоряд. та прим. Василь Яременко. Київ 2007, с. 55.

³⁰ Т. Шевченко. Гайдамаки, с. 156–157.

³¹ Там само, с. 160.

³² С. Людкевич. Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка // Його ж. *Дослідження, статті, рецензії, виступи*: у 2-х томах, т. 1 / упоряд., редак., вступ. стаття та прим. Зіновія Штундер. Львів 1999, с. 227, 232. Докладно аспекти музикальності його поезій висвітлює Олександра Цалай-Якименко в статті «Музичні принципи ритмоформотворення у силабічному вірші Тараса Шевченка» (*Записки НТШ*, т. ССXLVII. Львів 2004, с. 20–49).

надибуємо в Шевченка: «Чуєш! Чуєш! / У Києві всі дзвони дзвонять»³³ або «Задзвонили у Констанці / Рано в усі дзвони»³⁴.

Для відзначення особливої значимості того чи іншого моменту в добу Гетьманщини Т. Шевченко іноді поєднує різні джерела найгучніших у той час звуків, коли козаки використовували одночасно всі дзвони й гук гармати: «Місті в Чигирині / Задзвонили в усі дзвони, / З гармати стріляли, / Превелебную громаду / Докупи скликали»³⁵; «У труби затрубили, / У дзвони задзвонили, / Вдарили з гармати, / Знаменами, бунчуками гетьмана укрили»³⁶. Послугування в значимі моменти згадкою про дзвоніння та постріли з важкої зброї ще зустрічаємо в Шевченка: «В Межигор до Спаса. – / Задзвонили в усі дзвони, / Гармата гримала»³⁷. В іншому творі теж для змалювання урочистості зауважено: «Громада чмелем загула, / У дзвони задзвонили, / Гармата заревла»³⁸. Значущість іншої події підкреслено специфічним звучанням найважчих дзвонів: «По всій славній Україні / Заревли великі дзвони, / Щоб сіддали хлопці коні»³⁹. Водночас зауваження про биття в легші дзвони помагає П. Кулішу образно відзначити малозначущість події: «В малого дзвона тільки задзвонили: / Не знав козак, що робить пан гетьман»⁴⁰.

Т. Шевченко метафорично застосовує образ урочистих дзвонів навіть тоді, коли козакам повідомили неприємну звістку з їхньої столиці: «І здалека / Запорожці чули, / Як дзвонили у Глухові, / З гармати ревнули. / Як погнали на болото / Ѓород будувати»⁴¹. Згадка про звучання дзвонів служить для поета своєрідною віхою, початком переходу до іншого стану: «І, п'яні, Гуса проклинали, / Аж поки дзвони загули. / І світ настав... Ідуть молитися»⁴²; «Задзвонили в усі дзвони, / І повели Гуса»⁴³. Коли треба показати безпосередній початок дії, означеної дзвоніннями, то перехід до неї зауважується так: «Замовкли гармати, / Онімїли дзвони, / І громада покладає»⁴⁴.

Правда, не в усіх випадках музика дзвона була потрібна. Звернення до нього, щоб він не звучав, П. Куліш уклав у уста ліричного героя, який

³³ Т. Шевченко. [Марина] // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 2: Поезія 1847–1861. Київ 2001, с. 106.

³⁴ Його ж. Єретик // *Там само*, т. 1, с. 293.

³⁵ Т. Шевченко. «У неділеньку святую...» // *Там само*, т. 2, с. 145.

³⁶ Там само, с. 146.

³⁷ Його ж. «Заступила чорна хмара...» // *Там само*, с. 165–166.

³⁸ Його ж. «У неділеньку святую...», с. 146.

³⁹ Його ж. Хустина // *Там само*, т. 2, с. 56.

⁴⁰ П. Куліш. Петро Сагайдашний. Драма (1621) // Його ж. *Твори*, т. 2, с. 543.

⁴¹ Т. Шевченко. Іржавець // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 45.

⁴² Його ж. Єретик // *Там само*, т. 1, с. 294.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Його ж. «У неділеньку святую...», с. 146.

просить: «О, мовчи, страшений дзвоне! / Збудиш хирне серце»⁴⁵. Тобто передбачалося, що він може спонукати до дій, розбудити душу. Водночас згадка про цей музичний інструмент слугувала складовою образу церковного життя. Протиставляючи себе релігійному діячеві Йосафату Кунцевичу (1580–1623), який, образно мовлячи, у «дзвони дзвонить, в било клепле», П. Куліш обіцяє «мечем волю собі дзвонити, / Як славні пращури мої дзвонили»⁴⁶. Тобто один себе присвятив тій сфері життя, яка позначається образом бил і дзвонів, а письменник хоче метафорично дзвенінням зброї відстоювати свої ідеї. Правда, згодом третю найбільшу збірку він назве «Дзвін» (1893). Призначення поезій, поміщених тут, показано в перших рядках чільного твору «Заспів»: «У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю, / До церкви вселенської правди»⁴⁷. Його образ став для митця слова спонукою заклику до змін, до утвердження справедливості. Тому пісню, яка, передусім, мала виконувати громадянські завдання, порівнювали із дзвоном: «Вна дзвін той, що народ скликає»⁴⁸. Не випадково Б. Лепкий відзначив, що Т. Шевченко своєю творчістю «В дзвони бив / Воскресні і взивав на суд / Чернь гайдамацьку»⁴⁹.

Вивчення витонченої та яскравої словотворчості переконує, що для змалювання колоритної постаті того чи іншого літературного персонажа в його уста вкладалися соковиті порівняння, пишні метафори тощо. Достойне місце серед цього належало дзвоновій лексиці, зокрема, з народної культури⁵⁰. Усе це сприяло передачі майстрами красного письменства сучасного їм мовлення, надавало правдивості тій чи іншій ситуації, допомагало краще відтворити дух епохи.

Розповсюдженість дзвонів, биття у важливих випадках у весь набір на дзвіниці, узвичаїла відповідні згадки про це. Епіграфом до твору «Дівоче серце» (1862) П. Куліш узяв рядки з народної пісні: «Ой у неділю рано-пораненьку, / Ой то ж не у всі дзвони дзвонили, / Як у вдовинім дому гомоніли»⁵¹. Тобто вислів «Ой то ж не в усі дзвони дзвонили» часто вживали для порівняння, що голоснішою за них є звістка, яка привертає до себе увагу (єдиного сина вдовиці забирали в рекрути): «Іще й великий дзвін не бовкнув, а у вдовиному дворі, ти б сказав, уво всі дзвони дзвонили.

⁴⁵ П. Куліш. Маруся Богуславка. Староруська поема (1620–1621) // Його ж. *Твори*, т. 2, с. 53.

⁴⁶ Там само, с. 145.

⁴⁷ Його ж. *Заспів* // *Там само*, т. 1, с. 403.

⁴⁸ І. Франко. Сучасна пісня // Його ж. *Твори*, т. 13, с. 92.

⁴⁹ Б. Лепкий. Суд над поетом // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 280.

⁵⁰ Один із персонажів Ганни Барвінок мовив: «Чула, що дзвонять, да не знаєш, у якій церкві» (Г. Барвінок. *Перемогла*, с. 540).

⁵¹ Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. Москва 1834, с. 157.

Ведуть Ігната під руки до розправи»⁵². Письменники устами своїх героїв часом вигукували в напружених ситуаціях подібні приповідки. Так викрикнула Кайдашиха: «Дзвоніть в усі дзвони!»⁵³.

Згадка про дзвоніння по всьому місту допомагає майстрам художнього слова підсилювати значення сказаного перед цим. У драмі П. Куліша «Петро Сагайдашний» (1900) після рядків: «Ми на подвиги готові й муки, / Що в нас єдина думка й дух один!»⁵⁴ у ремарці зауважується: «Спускається завіс; з усіх боків чути по Києву дзвони»⁵⁵.

Спомини про дзвоніння служили засобом відзначення часу тої чи іншої події, відображають узвичаєне використання дзвонів: «Вже до утрени митрополит / В золотоверхому Михайлі дзвонить»⁵⁶. У творах Івана Нечуя-Левицького, зокрема в «Кайдашевій сім'ї», час від часу лунає церковний дзвін як часова віха: «Хіба не чуєш? Он до церкви дзвонять!»⁵⁷; «задзвонять на утрению»⁵⁸. Отже, для реалізації художніх завдань чимало прозаїків і поетів у своїх творах відобразили обов'язкові дзвоніння перед, під час і після богослужень. Водночас згадуються різні звичаї, пов'язані із дзвоніннями: «На дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститися»; Кайдаш, який працював, але бачив «всіх людей коло церкви [...] зняв шапку і почав хреститись»⁵⁹. Дещо повніше подібна ситуація описана Богданом Лепким: «І якраз у ту хвилину від церкви, ген з гори, попливли звуки наших невеликих, але милозвучних дзвонів... Всі ми, що були на подвір'ї й на ганку, поскидали хто капелюх, хто шапку, перехрестилися тричі й довгу хвилину перетривали в молитовній мовчанці»⁶⁰. В Уласа Самчука про подібне написано так: «Хвилі дзвону долетіли й сюди. Мартин зупинився, зняв [...] кашкет і тричі поклав на себе широкий хрест. Марія хрестилася також»⁶¹. У такій ситуації поведінка прочан, які переночували в монасти-

⁵² П. Куліш. Дівоче серце (Идилія) // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 200.

⁵³ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я // Його ж. *Микола Джеря; Кайдашева сім'я: повісті* / авт. передм. Ніна Крутикова. Київ 1989, с. 252.

⁵⁴ П. Куліш. Петро Сагайдашний. Драма (1621), с. 544.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само, с. 520.

⁵⁷ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 168.

⁵⁸ Його ж. Старосвітські батюшки та матушки: повість-хроніка // Його ж. *Твори: у 3-х томах*, т. 3 / упоряд. та авт. приміт. Ніна Крутикова. Київ 1988, с. 82.

⁵⁹ Його ж. Кайдашева сім'я, с. 149.

⁶⁰ Б. Лепкий. *Казка мого життя. Бережани: мемуари*. Друге вид., випр. і допов. / упоряд. і відп. ред. Уляна Скальська. Івано-Франківськ 1999, с. 201.

⁶¹ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя: роман* / підготов. тексту та післямова Степан Пінчук. Київ 1999, с. 16.

рі, змальована дещо інакше: «Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утренью. Вона схопилась з постелі й перехрестилась»⁶².

В І. Нечуя-Левицького показано ситуацію супроводу дзвонінням найважливіших місць богослуження. Це давало можливість тим, хто не був у храмі, знати про них: «Вже задзвонили на «Достойно», як Кайдаш з синами впорався коло воза, одвіз снопи»⁶³. Навіть коли п'яні бурлаки в неділю починали співати, то їх закликали це не робити й зважити на дзвоніння до церкви⁶⁴.

Про дзвоніння в кінці богослужень мовлять так: «Останні дзвони зазмерли в повітрі. З церкви виходять»⁶⁵. Участь у богослуженні, невід'ємною складовою якого є їхня музика, як правило, заспокоює людину: «Немидора вийшла з церкви спокійніша. Гарна півча в церкві, гарні образи, сила прочан – все це трохи її розважило й заспокоїло»⁶⁶; «Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсігди по Службі Божій»⁶⁷.

Традиційно у дзвони били після молебнів. Подібна ситуація з описом використання різних цих ідіофонів греко-католиками подана в оповіданні І. Франка «Чума» (1897). Тут згадано про те, що священник звернувся до парафіян із пропозицією відправити «молебен з коліноприклоненням за ті померлі душеньки», а опісля вибрати кільканадцять дужих парубків, які по черзі до самого вечора мали б дзвонити безустанно. «Нехай ті голоси ідуть до всевишнього Бога і сповістять тих наших небіжчиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде Богу на хвалу, щоб він змилювався над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духовну. Амінь. По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалася тонка сигнатурка у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвіниці. Народ упав на коліна, і почалася панахида»⁶⁸. Далі читаємо про те, що хоч вона закінчилася, але «дзвони як гуділи, так і гудять». Вельми образно змальовано Уласом Самчуком уживання дзвонів при обході й освяченні полів: «Чекайте! Зараз із того темного дубового гаю, зі співами гімнів вийдуть величні люди у довгих, білих одягах. Вони пройдуть [...] урочистою ходою нивою гречки і зупиняться на килимі коню-

⁶² І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 228.

⁶³ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 228.

⁶⁴ Його ж. Микола Джеря // Його ж. *Микола Джеря; Кайдашева сім'я*, с. 61.

⁶⁵ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (З сільських настроїв) // Його ж. *Вибрані твори*. Київ 1974, с. 287.

⁶⁶ І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, с. 110.

⁶⁷ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (З сільських настроїв), с. 289.

⁶⁸ І. Франко. Чума // Його ж. *Зібрання творів*: у 50-ти томах, т. 16: Повісті та оповідання (1882–1887). Київ 1978, с. 332.

шини. Дзвони литимуться просто з небес, сонце співатиме величне «Глюорія» [...], тіні хмарин [...] торкнуться співу, підхоплять його і віднесуть»⁶⁹.

Неабияку естетичну насолоду приносять читачеві інші замальовки звучання дзвонів, приміром: «Сонце почало повертати на вечірній пруг [...]. На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпилья, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом, та все лунав слабко та тихіше, й завмирав десь у тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув стругати і перехрестився. [...] Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпильями, тричі одбиваючи свій згук»⁷⁰.

Дзвоніння були невід'ємною складовою звукового доквілля. Значиме місце в його забарвленні вносили годинникові дзвони. Прославляючи Замостя, його «храми високі, і вежі, що вперлися в небо»⁷¹, Себастьян Кленович (прибл. 1550–1602) у «Роксоланії» згадує тут годинник, який «вуха ласкає [...] своїм передзвоном подвійним / Всяк раз нагадує нам: часу частина пройшла»⁷². Про дзвоніння, як елемент середовища, Сидір Воробкевич (1836–1903) у творі «Вечір» так писав: «Сьвіт – як Церква Божа!», і коли «Тихо все дримає: луг, діброва, бори; / Дзвіночок там чути; місяць небом сяє»⁷³. Недаремно в поезії Б. Лепкого «Заспів» (1901) образно змальовано супровід життя християнина різними дзвоніннями: після народження хитали люльку ліричного героя вітер, трембіта й «Колисав мою колиску / Голос недалеких дзвонів», а потім весільні співи, плач похоронів⁷⁴. Образ музики дзвонів у доквіллі часто вживав У. Самчук: «Сонце привітливо сповзало вниз, цвів бузок, бамкав вечірній дзвін. До села верталися з полів дівчата»⁷⁵; у цій же порі дня «чути бамкання дзвону. Його звуки повільно вириваються з садів і розливаються ген навкруги. Десь там на полях, далеко зливаються вони зі звуками обжинкових

⁶⁹ У. Самчук. Куди тече та річка. Частина перша // *Волинь*: роман у трьох частинах, т. 1. Київ 1993, с. 166.

⁷⁰ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 138–139.

⁷¹ С. Кленович. Роксоланія (переклад із латинської Віталій Маслюк) // *Українська література XI–XVIII ст.*: хрестоматія / уклад.: П. Білоус, Г. Левченко, О. Білоус; ред. П. Білоус. Київ 2011, с. 279.

⁷² Там само, с. 287.

⁷³ С. Воробкевич. Вечір // *Акорди: Антол. укр. лірики від смерті Шевченка* / упоряд. Іван Франко [Післямова і прим. Микола Ільницький]. Репринт. вид. з дод. Київ 2005, с. 86.

⁷⁴ Б. Лепкий. Заспів // *Його ж. Твори: у 2-х томах*, т. 1, с. 36.

⁷⁵ У. Самчук. Батько і син. Частина третя // *Його ж. Волинь*, т. 2 / післямова Степан Пінчук. Київ 1993, с. 187.

пісень»⁷⁶. Водночас такі описи слугували необхідним тлом для розгортання сюжету того чи іншого твору.

У письменників є ще інші емкі характеристики різних дзвонінь: «Здоровий дзвін був розбитий й гупав, неначе хто лупив молотком в розбитий чавун. [...] Дзвони бреньчали. Народ збігався до церкви»⁷⁷. Інакше змалював образ їхньої музики Михайло Коцюбинський: «Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця»⁷⁸.

З художніх творів дізнаємося про різні звичаї, пов'язані із дзвоніннями. Так, при наближенні архієрея до парафії мали повідомити парафіян, яких поставили на дзвіниці, й «веліли дзвонити в усі дзвони, як тільки на богуславському шляху з'явиться архієрейський поїзд»⁷⁹. Коли він з'явився, «чоловіки вдарили в дзвони»⁸⁰. Тут теж відображена традиція, коли для биття в них у необхідних випадках залучалися прості парафіяни.

Значимої уваги майстрів красного письменства заслужили вечірні дзвоніння. Їх образ, звучання та своєрідний вплив на ліричного героя відтворив поет-романтик Михайло Петренко (1817–1862) у поезії «Як в сумерки вечірній дзвін...». Він «Під темний вечір сумно дзвоне, / Як з вітром в полі плаче він, / А у діброві тяжко стогне, / Тоді душа моя болить, / Від смуту плачу по невірній»⁸¹. Відповідно, думки, які розбудили дзвоніння, летять туди, де вперше було його почуто, до привольних полів і дібров, до коханої. Не випадково, що Б. Лепкий у першому рядку поезії, якій не дав назви, повторює: «Вечірній дзвін, вечірній дзвін / Лунає за горою. / Добру поклін, а злу – проклін, / І вічний мир – з собою». Далі ліричний герой, розмірковуючи про сенс життя, уподібнює себе з таким дзвонінням, коли «Твоє життя, твоє буття – / Один звук в цьому хорі; / І ти, і я розвіємся / В бездоннім вічному морі»⁸². Завершується поезія тими ж першими чотирма рядками, якими й починалася. Це повторення ще більше підсилює її смислову вагу й значення таких дзвонінь.

Силу впливу звучання дзвонів на ліричного героя відобразив Б. Лепкий у поезії «Неначе в ранній опалевій млі...» (1942). Тут звучать дзвони рідного села, що спричиняють багато спогадів: «Наче завірюха, / Летіли звуки, я стояв і слухав, / Як же глибоко в душу западали / Ці скорб-

⁷⁶ Там само, с. 291.

⁷⁷ І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки: повість-хроніка, с. 216.

⁷⁸ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (З сільських настроїв), с. 286.

⁷⁹ І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки, с. 215.

⁸⁰ Там само, с. 216.

⁸¹ М. Петренко. «Як в сумерки вечірній дзвін...» // *Українська література XIX століття*, с. 170.

⁸² Б. Лепкий. «Вечірній дзвін, вечірній дзвін...» // *Його ж. Твори*, т. 1, с. 46.

ні дзвони в рідному селі, / Що гомоніли в опалевій млі»⁸³. Згадка про дзвоніння, яка обрамляє твір, служить ніби середовищем, в якому поет висвітлює свої переживання та думки.

Опис враження від звучання дзвонів багатьох храмів майстерно змалював Б. Лепкий у спогадах «Казка мого життя»: «У Бережанах, у самім місті, було три храми Божі. Наша церква, при Ринку, коло неї, трохи вище, невеличкий вірменський костел, а ще вище, при дорозі до Раю, латинська фара [...]. Крім того, над ставом високо на горі, монастир і костел Бернардинів [...]. Як бувало, в неділю заграють дзвони на всіх дзвіницях, то здавалося, що невеличке місто, як у морі, в їх звуках тоне»⁸⁴. Красномовну згадку про дзвоніння ще знаходимо в письменника: «Аж загули дзвони: на Бернадинах, на дзвіниці вірменського костела і нашої церкви, а врешті, на фарі. Ціла велика кітловина, в якій лежали Бережани, залилася потопою звуків, від тонких, мов крик і сміх діточий, аж до низьких і глибоких, мов сердиті слова старих газдів. Вони гонили за собою, перекликалися, сварилися й ніяк не могли заспокоїтися»⁸⁵. Останній фрагмент використано для зіставлення цього стану церковних дзвонів із подією, яка всіх стривожила.

Не оминули майстри красного письменства значення дзвонів чернечих обителей. Про музику їхніх дзвонів Юрій Федькович (1834–1888) лаконічно зауважив: «У Хрещатицькім монастирі дзвонили на вечірню, місяць сходив поволі»⁸⁶. Звучання цих інструментів тісно пов'язується з описом поведінки того чи іншого персонажа в чернечій обителі: «Тільки вдарять у дзвін чи на вечерню, чи на службу – в церкву входить попереду усіх людей»⁸⁷; «другого дня, тільки що вдарили в дзвін на ранню службу Божу, Копронідос прийшов до церкви»⁸⁸. Згадка про дзвоніння, як обов'язковий елемент життя в монастирі, відображала розгортання сюжету: «Задзвонив дзвін на утрєню. Єремія кинувся, підвівся»⁸⁹; «задзвонили в дзвін на службу Божу»⁹⁰. Опис регламентації життя в монастирях за допомогою цих інструментів І. Франко подав так: «На Афоні дзвони дзвонять / у неділю по вечерні»⁹¹, що допомогло показати час, коли відбувається дія, налаштувати на сприймання її атмосфери. Далі описано, як «покотилися по горах / ті ридання металеві, / окликаєсь кожда скеля, / кождий яр і

⁸³ Його ж. «Неначе в ранній опалевій млі...» // *Там само*, с. 354.

⁸⁴ Б. Лепкий. *Казка мого життя. Бережани: мемуари*, с.119.

⁸⁵ Там само, с. 129.

⁸⁶ Ю. Федькович. Безталанне закохання // Його ж. *Вибрані твори*. Київ 1953, с. 302.

⁸⁷ І. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт: оповідання // Його ж. *Твори*, т. 2, с. 406.

⁸⁸ Там само, с. 409.

⁸⁹ Там само, с. 431.

⁹⁰ Там само, с. 432.

⁹¹ І. Франко. Іван Вишенський // Його ж. *Твори*, т. 11, с. 189.

кожний скит. / Стихли дзвони у повітрі / довго ще тремтів їх голос»⁹². Інакше вони звучали, коли помирав хтось із ченців, тоді дзвони ридали⁹³. Згадка про них відзначала одноманітний плин монастирського життя, коли «одне й те саме. Бачиш чорні рясни / І чуєш дзвони»⁹⁴.

Після опису І. Франком в оповіданні «Чума» чудного зимового ранку, коли «іскриться на блідо-синьому небі сонце, підносячись все вгору понад замороженим Підгір'ям» і подібно сіяє позолочений хрест на церковній бані добромильської василіанської чернечої обителі, позначено, як «гудуть-режуть голосні монастирські дзвони, скликають вірних на відправу; широко несеться їх голос по околиці, перекидається з горбка на горбок, хвилиною б'є о стіни великих гір Карпатських, вдирається у звори, пливе горі долинами, немов з усіх усюдів спішить згромадити вірний народ на велике духовне торжество. «До мене! До мене! До мене!» – голосять тонкими проникливими голосами два менші дзвони, а найбільший, могутий «Василь» повагом повторює своє «Гов! Гов! Гов!», від котрого бистріше в повітрі мигають снігові звіздочки, а в глибокій зворі зривається зі свого леговища [...] полохлива сарна [...]. Та, мабуть, заким ще дзвони почали свій могутий благовіст, народ був уже готовий, ба, навіть в дорозі до церкви»⁹⁵. Водночас маємо ще одне підтвердження того, що письменник, як неординарна особистість, не тільки по-особливому сприймав музику дзвонів, а й уміло передавав свої враження від неї, вплітаючи почуття та переживання у твори, майстерно змальовуючи дзвоніння та їхній вплив на особистість. У поетичних творах часом лаконічна згадка про монастирські дзвони допомагає показати значимість ситуації: «А в Лаврові дзвони режуть та й режуть, / Бо й як їм не ревіти?»⁹⁶.

Згадала «торжественні, поважні звуки монастирських дзвонів» Ольга Кобилянська (1863–1942) у творі «Impromty phantasie» (1894). Її героїня могла «годинами перележувати на спині в траві і вслухуватись у дзвоніння якогось стародавнього історичного монастиря, – вслухувалась і плакала»⁹⁷. Про заклик дзвонів чернечої обителі до богослуження читаємо в оповіданні Сергія Канюка (1880–1945) «Все дорожче». Тут мовиться, що перед містом Сучавою лежить невеличке село Митока, де є монастир. Саме сюди на величаві богослуження сходилася велика кількість народу:

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Його ж. Борис Годунов: історична драма // *Там само*, т. 14, с. 111.

⁹⁵ І. Франко. Чума, с. 496.

⁹⁶ Його ж. Із злоби дня // Його ж. *Твори*, т. 11, с. 244.

⁹⁷ О. Кобилянська. *Impromty phantasie* // Її ж. *Вибрані твори*. Київ 1977, с. 32.

«Рано-ранесенько, як лише почувся гук дзвонів, жінки вже спішили до каплиці»⁹⁸.

По-своєму показує значення дзвонів чернечої обителі У. Самчук: «У селі монастир. Багато віків розносився над селом його великий дзвін. А коли [...] зацвітали яблуні, коли небо набирало барв вина від заходу, вечірній монастирський дзвін тоді натужно виривався з квітучого моря і довго дзвенів над вишневыми хмарами»⁹⁹. Так було багато століть: «Мінялися люди, мінялися стріхи, гусли і ширшали сади [...], а монастир, і дзвони, і весни з цвітом, сонцем та соловейковим співом були ті ж»¹⁰⁰. Образ дзвонів, разом із чернечою обителлю, як важливі складові докільця, подається письменником як ознаки багатовікового незмінного укладу життя. І сприймається непоправною втратою, коли на потреби індустріалізації перших п'ятирічок у СРСР «зняли й відвезли дзвони»¹⁰¹. Вони найбільше запам'яталися з побаченого й почутого в дитинстві: «Володька згадує Дермань, монастир, шипучі смереки і бамкання вечірнього дзвона»¹⁰².

Особливий вплив на християн мали найбільші дзвони: «У суботу, коли сонце досягає славетного вечірнього пруга, поволі бамкає великий монастирський дзвін [...]. Бамм!.. Бамм-м!.. Бамм-м!.. – далеко й широко хвилюється і розливається навкруги. По полях, садах ворухиться працюючий люд і слухає: бамм!.. бамм!.. бамм!..»¹⁰³. Цікавою є характеристика впливу на людей, які прийшли на прощу, найбільшого дзвона Почаївської лаври (його вага 698 пудів 30 фунтів, відлитий 1886 року), враження прочан від його грандіозних звуків: «Віра. Страшне недоторкане слово [...]. Вдарив велетенський дзвін, і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля. Ну, люди! Вже час! Вставаймо! Серед глибокої тиші, під звуки велетенського дзвона слова ті видаються закликком [...]. Все ближче і ближче лавра [...]. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо»¹⁰⁴.

Майстри красного письменства відобразили використання в критичних життєвих ситуаціях дзвонів чернечих обителей: «Тікати! Бігти до монастиря. Бити на сполох»¹⁰⁵. Водночас маємо ще приклад, коли в таких обставинах дзвоніння сприяло мобілізації душевних сил. Їхній

⁹⁸ С. Канюк. Все дорожче // *Образки з життя*: оповідання, новели, нариси / упоряд., підгот. текстів, передм., приміт. та слов. Євген Нахлік. Львів 1989 (Б-ка «Карпат»), с. 356.

⁹⁹ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 140–141.

¹⁰⁰ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 141.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Його ж. *Війна і революція. Частина друга // Волинь*, т. 1, с. 391.

¹⁰³ Його ж. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 16.

¹⁰⁴ Його ж. *Війна і революція*, с. 448.

¹⁰⁵ Там само, с. 475.

стабілізації допомагало відзначення дзвонами розміреного плину часу: «Вечоріє. У монастирі бамкає дзвін»¹⁰⁶. Воднораз у чернечих обителях, які були в межах міста, тамтешній відлік часу допомагав упорядковувати життя ченців: «Годинник на ратуші вибив чверть на шосту, і в монастирським коридорі роздався голосний дзвінок»¹⁰⁷. Навіть прихід Нового року для літературних персонажів часом позначався дзвоніннями: «І чує Іван з сусіднього села дзвони. Великий дзвін вдарив дванадцять разів»¹⁰⁸.

Люди добре знали призначення уставних дзвонінь, які в чернечих обителях використовувалися протягом доби. Це підтверджується згадкою про «останній день масляної. У монастирі бамкає дзвін, правиться перша постова вечірня»¹⁰⁹. Однак після ревізиції тільки тут били у дзвони, у парафіяльних храмах їх вже не було: «У [...] церкві ударили в рейки та щити на вечірню»¹¹⁰.

Силою дії на людей образів дзвонів і дзвіниць скористався І. Нечуй-Левицький: «Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а в вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась і боялась тих дзвонів»¹¹¹. Під впливом таких сильних вражень іншому персонажеві – бабі Палажці – навіть приснилося, що великий дзвін упав на неї¹¹².

Дзвоніння часто звучали разом із церковним співом: коли архиєрей ішов у церкву, хор співав «Достойно єсть», а «дзвони дзеленькали»¹¹³. Художній опис поєднання різних видів мистецтва під час богослуження змальовано Павлом Загребельним (1924–2009): «Митрополит правив молебень, слава і хвала возносились до Бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гукали дзвони, біла і накри, зойкала півча, крізь кадильний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зоріли [...] очі Оранти»¹¹⁴. Мабуть тому уява літературних героїв Романа Федоріва (1930–2001) про Княжі часи в Галичі починається із церковних дзвонінь, співу в столичному храмі Успення Богородиці, гри бойових сурм, велелюдних торжищ з іноземними купцями тощо¹¹⁵.

¹⁰⁶ Там само, с. 518.

¹⁰⁷ І. Франко. Чума, с. 499.

¹⁰⁸ У. Самчук. Батько і син. Частина третя, с. 127.

¹⁰⁹ У. Самчук. Війна і революція, с. 461.

¹¹⁰ Там само, с. 474.

¹¹¹ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 213.

¹¹² Там само, с. 215.

¹¹³ Його ж. Старосвітські батюшки та матушки, с. 217.

¹¹⁴ П. Загребельний. Диво: роман. Київ 1982, с. 614.

¹¹⁵ Р. Федорів. Єрусалим на горах: роман. Львів 1993, с. 427.

Звучання дзвонів у кінці дня одночасно було знаком до запалювання лампадок. Ця традиція теж знайшла відлуння в художніх творах: «Дзвонили до вечірні, богомольні баби світили по хатах лампадки»¹¹⁶.

Не залишили поза увагою майстри літературних полотен такого символу, як вічевий дзвін. Проклинаючи російський царат у творі «На суді», поет чує, «як вічевий з вежі гукає дзвін. / Голосить волю людям і любов – / Беріть мене! Беріть! Я вже готов!»¹¹⁷, тобто згадка про нього служить образом готовності народу до повстання, до боротьби.

Передчуваючи бурхливий характер ХХ століття з його трагедіями, Григорій Чупринка (1879–1921) розпочинає поезію «Сполох» характерною звучання дзвона: «Як трівожно стогне дзвін! / Часто б'ється в перебивах. / Грізно віє жахом змін»¹¹⁸. Тут образ дзвоніння виступає провісником перемін, як символ соціальних катаклізмів: «Чорна далеч кров'яніє, / Стогін, гомін гонить дзвін»¹¹⁹.

Удари дзвонів, відповідно до дії п'єси «Свіччине весілля», допомагають Івану Кочерзі (1881–1952) помічати певні віхи динамічного розвитку. В її п'ятій дії напруження, викликане очікуванням гасла до повстання, підсилюється згадкою про дзвоніння. Воно звучало в такий, як зауважено в ремарці, час: «Пусто. Темно. Вітер із завиванням проноситься [...]. Чути кілька тихих далеких ударів дзвона»¹²⁰. Згодом в іншій ремарці написано: «Тихо. Темно. Буря неначе вщухла. Раптом чути уривчасте бамкання: б'ють на сполох. Шум тривоги»¹²¹.

Для реалізації художніх завдань письменники зверталися не тільки до образу сильних ударів дзвонів. Вони помітили, що іноді «з високої дзвіниці снувалися пасма тихих звуків, викликаних легкими ударами шнурів, колисаних вітром, о криси дзвонів»¹²². Їх вважали навдивовиж чутливими інструментами, що могли побренькувати, гудіти й співати «навіть тоді, коли ніхто й не доторкувався до їхніх шнурків»¹²³.

Описи церковних і світських дзвонів не тільки вплітаються авторами в потрібні їм місця всередині творів, а й часто вони починаються та завершуються згадкою про удари у дзвін. Про них написано в перших

¹¹⁶ С. Васильченко. Червоний вечір (Ще одна безбожницька новела) // Його ж. *Талант*: оповідання, повісті. Київ 1982, с. 166.

¹¹⁷ Б. Лепкий. На суді // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 319.

¹¹⁸ Г. Чупринка. Сполох: вірш // *Дзвін*: Літерат.-наук.-артистич. журнал-місячник. Київ 1913, с. 5.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ І. Кочерга. Свіччине весілля: драматична поема на 5 дій // Його ж. *П'єси* / вступ. ст. і прим. Зінаїда Голубева. Київ 1990, с. 201.

¹²¹ Там само, с. 215.

¹²² М. Петрушевич. Градобур: оповідання // *Образки з життя*, с. 111.

¹²³ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 4.

рядках повісті І. Франка «Борислав сміється» (1881), що налаштує на відповідне сприймання подальшої розповіді: «Сонце досягло вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко і плачливо одинадцять годину»¹²⁴. Подібно з опису дзвоніння починається восьмий розділ третьої частини роману У. Самчука «Волинь»: «Великодні дзвони віддзвонили. Довго ще по широких, сонячних полях стояли в повітрі їх звуки. Здавалося, вони все ще вириваються з отого місця, де над густим садом блищить золотий хрест, розлітаються по всіх полях і застигають»¹²⁵. Так само починається інший розділ цього роману: «Великдень злагіднив настрої села. Люди йшли до церкви... Христос воскрес... Дзвони... Сонце»¹²⁶. Як видно, такі замальовки мали б допомогти створити в читача відповідний настрої, сприяти глибшому відчуттю атмосфери окремих частин твору.

Поезія Павла Тичини (1891–1967), яка починається словами: «Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли» (1917), теж закінчується образом їхнього звучання, що, відповідно до цього місця, має інше значення: «Ой що в Софійському та грали дзвони, замовкали»¹²⁷. Тобто рядки про їхні звуки обрамляють поезію, допомагають показати атмосферу радісного, урочистого її початку та завершення подій і затихання дзвонів. Інша поезія цього митця – «Золотий гомін» (1917) – теж постає словами про їхні значимі звуки: «Над Києвом золотий гомін». Поет закликає: «Слухай: / Десь в небі плинуть ріки, / Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!..»¹²⁸. Якщо на початку дзвоніння порівнювалося з кольором золота, то далі – з могутнім плином води. У збірці «Сонячні кларнети» (1918, [1920]) остання строфа поезії «Закучерявилися хмари...» (1917) починається і завершується рядком «І сміх, і дзвони, й радість тепла»¹²⁹. Це повторення допомагає створити образ приємної променистої атмосфери.

Своєрідний образ дзвоніння згадується на початку повісті «Гуси-лебеді летять...» (1963–1964) Михайла Стельмаха (1912–1983). Вони, пролітаю-

¹²⁴ І. Франко. Борислав сміється: повість // Його ж. *Зібрання творів*, т. 15: Повісті та оповідання (1878–1882). Київ 1978, с. 256.

¹²⁵ У. Самчук. Батько і син, с. 155.

¹²⁶ Там само, с. 268.

¹²⁷ П. Тичина. «Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли...» // Його ж. *Золотий гомін*: вибр. твори / упоряд., вступ. ст. Сергій Гальченко. Київ 2008 (Б-ка Шевченківського комітету), с. 348–349.

¹²⁸ Його ж. Золотий гомін // Його ж. *Зібрання творів*: у 12-ти томах, т. 12, кн. 2: Листи. Фольклорні записи. Літопис життя і творчості / упоряд. та прим. Сергій Гальченко; ред. тому Микола Жулинський. Київ 1990, с. 105.

¹²⁹ Його ж. Закучерявилися хмари... // Його ж. *Сонячні кларнети*: поезії / упоряд., підготов. текстів, прим. Сергій Гальченко. Київ 1990, с. 10.

чи, «струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів»¹³⁰. Такий співдзвін лебединих крил огортає оповідача, озивається не тільки в ньому, а й приводить його до гадки, «а може то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?»¹³¹. У передостанньому реченні цього твору теж згадується про дзвоніння лебединої пісні, коли «враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів»¹³².

Твір «Єрусалим на горах» (1993) Роман Федорів (1930–2001) присвятив воскресінню душ українців; тут розповідається про наші страждання, про рідну землю, її минуле й сучасність. Закономірно, що роман починається зі згадок про дзвіницю, чутливі дзвони на ній, лункі звуки клепал і паламаря. Уплетення образів цих та інших складових дзвонарства супроводжує розповідь ліричного героя протягом усього роману й відіграє значиму формотворчу роль¹³³. У ньому віщий дзвін виступає символом незалежної України, тому ворогам передусім потрібний був саме він. Його хотіли «полонити й знищити [...], на друзки, на кавальчики дрібні 'го поколотити, щоб ніхто колись не спробував зліпити із них цілість й ударити мечем об крису»¹³⁴. Адже «у дзвоні тому вчарована предками була душа землі й душі усіх людей тутешніх, тих, що є сьогодні, і тих, що були, й тих, що ще прийдуть»¹³⁵.

Про дзвоніння часто згадується в кульмінаційних місцях творів красного письменства. У Михайла Коцюбинського читаємо: «Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипались по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат [...]. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури»¹³⁶. Образ звучних характерних дзвонів тут виступив не тільки знаком про нову ситуацію, своєрідну психологічну розрядку, а й сильним спонуканням до дій.

У завершальній частині роману У. Самчука «Волинь» образ церковного дзвона, змалювання його звучання служить теж мобілізуючим чинником, стрижнем святкової атмосфери: «Дзвін від самого рання бушував над селом і розлітався навкруги, ніби розбитий гураган; всіх зводив, всіх гнав до Тилявки, всіх випростовував і бадьорив. [...] Квапляться на поклик дзвону парубки, дівчата, дядьки..., [...] і як не піти туди сьогодні, коли так голосно реве великий дзвін і так завзято, сильним,

¹³⁰ М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...: повість // Його ж. *Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір*. Київ 1971, с. 25.

¹³¹ Там само, с. 26.

¹³² Там само, с. 165.

¹³³ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 3–4, 54–55, 219, 368–371, 377, 427.

¹³⁴ Там само, с. 370.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (3 сільських настроїв), с. 358.

металевим голосом кличе до себе [...]. А дзвін все гуде, все б'є, ніби на сполох, ніби розпачливим криком своїм хоче пройняти саме нутро землі й звідти викликати навіть тих, що відійшли у вічність. Дзвін б'є і б'є тяжким, залізним серцем, і кожний його удар здвигає селом, струшує з нього віковий сон, зводить і жене»¹³⁷.

Не менш важливу роль у творах красного письменства відіграють згадки про тихі й рідкі дзвоніння в Страсний тиждень, які допомагають краще змалювати цей період церковного року. Подібний образ їхнього звучання потрібний був І. Франку, який у ремарці перед співом ангелів зауважує: «Дзвонять і співають»¹³⁸, після чого герой твору питає: «Чи ж сей глухий звук дзвонів сповіщає / Прихід врочистих, Великодніх днів?»¹³⁹. Про час, коли «йшло до Великодня» і «кожного вечора над селом бамкає дзвін, і люди йдуть говіти», у належному місці згадав У. Самчук¹⁴⁰. Така характеристика дзвоніння може свідчити про нечасті вдаряння в цей інструмент.

На Галичині, відповідно до звичаю, у Страсний тиждень дзвони замовкають (використовуються тільки біла). Це зауважив Б. Лепкий у творі «Великодній ранок»: «Дзвони від Страстей висіли на дзвіниці без шнурів. Відпочивали. Аж тепер, знову, чистими голосами відізвалися. Цілому світові радісну вість подали, що «Христос воскрес!»¹⁴¹. Як видно, побутувала навіть традиція відчіпати від язиків шнури, щоб ніхто не зміг задзвонити.

Слухові й зорові враження митців красного письменства сприяють відтворенню схвильованої атмосфери великодньої ночі, насиченої дзвоніннями. І. Нечуй-Левицький це зобразив так: «Після кожної Євангелії дзвонили в дзвони. Серед церкви виходили ченці, ставали півколом і співали страсні пісні»¹⁴². Щодо дзвоніння на Євангеліє, то У. Самчук зауважив: «У четвер вечором знов пішов до церкви. Це «Страсть» [...]. Знов горять свічки і дзвонять дзвони»¹⁴³. З роману письменника отримуємо підтвердження про обов'язковість биття у дзвони під час цього обряду, але оскільки їх реkvізували, то парафіяни знайшли заміник – клепало: «Батюшка читає дванадцять євангелій. Дзвонять у рейки, бо дзвони

¹³⁷ У. Самчук. Батько і син, с. 294–295.

¹³⁸ І. Франко. Фавст // Його ж. *Твори*, т. 15: Поетичні переклади. Київ 1955, с. 330.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ У. Самчук. Батько і син, с. 147.

¹⁴¹ Б. Лепкий. Великодній ранок // Його ж. *Твори*: у 2-х томах, т. 2: Повість. Спогади. Виступи / упоряд. та автор прим. Микола Ільницький. Київ 1991, с. 539.

¹⁴² І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 213.

¹⁴³ У. Самчук. Батько і син, с. 152.

зняли»¹⁴⁴. Фрагменти їхніх замінювачів теж помістили на звичному місці: «На дзвіниці б'ють у рейки»¹⁴⁵.

По-особливому звучать дзвони досвіта на Великдень, коли в церкві знімають Плащаницю: «У дзвінниці весело загомоніли дзвони, витаючи Боже Воскресіння»¹⁴⁶. У ті дні «без перерви б'ють у всі дзвони»¹⁴⁷ чи «цілий день безперестанку дзвонять дзвони»¹⁴⁸. Водночас маємо нагоду дізнатися, що в різних регіонах України, зокрема на Волині, Галичині традиційно в ці дні безперервно, аж до вечірнього богослуження, лунали дзвони. Їхнє звучання сповіщало всьому світові Христове воскресіння, наповнювало людей радістю.

Своєрідний образ великоднього Києва допомагає нагадати один із героїв поеми «Маруся Богуславка», який пам'ятає: «Там на Великдень стиха дзвони дзвонять»¹⁴⁹. Правда, не зовсім зрозуміло, чому в головне християнське свято саме так вони звучать? Ємко охарактеризований їх образ в іншому творі, де дзвоніння голосніші: «Великдень! Від самого досвітку чуть: / Воскреснії дзвони гудуть та гудуть!»¹⁵⁰.

Узагальнений образ Великодня, коли не обходилися без дзвонінь, і той особливий настрій, що створювався та винятково цілюще діяв на людей, знаходимо в Михайла Ломацького (1886–1968): «Кругом церкви люди з пасками – сонечко світить, пташки співають, священник кропить свяченою водою все, що люди принесли – Христос Воскрес – лунає горами, [...] дзвонять дзвони – не лише люди, а й увесь світ радіє – Христос Воскрес!»¹⁵¹. Звучання дзвонів сприяло створенню особливого настрою, воно було невід'ємною частиною при змалюванні різних картин природи й характеристики звукового довкілля в ці дні: «На перший день Великодня, коли скрізь люди святочні ходять, коли без перерви дзвони видзвонюють та цвітуть черешні і все довкруги радіє»¹⁵². Про позитивний вплив цих весняних днів (вони тісно пов'язані із дзвонарською музикою) на людей У. Самчук ще так оповів: «Великдень став дійсно святом Марії.

¹⁴⁴ Його ж. Війна і революція, с. 392.

¹⁴⁵ Там само, с. 394.

¹⁴⁶ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчік*: роман у трьох частинах. Верховина 2007, с. 326.

¹⁴⁷ У. Самчук. Куди тече та річка, с. 206.

¹⁴⁸ Його ж. Батько і син, с. 152.

¹⁴⁹ П. Куліш. Маруся Богуславка. Староруська поема (1620–1621) // Його ж. *Твори*, т. 2, с. 60.

¹⁵⁰ І. Франко. Галицькі образки. Великдень // Його ж. *Твори*, т. 10, с. 172.

¹⁵¹ Цит. за: М. Рибчинський, А. Лисицин. «Люча»: історико-краєзнавчий нарис. Львів–Полтава 2002, с. 63.

¹⁵² У. Самчук. Куди тече та річка, с. 134.

Вийшли з Корнієм і дітьми до церкви. Дзвони дзвонять, сміється небо і земля»¹⁵³.

У майстрів художнього письменства можемо прочитати ще про «веселі звуки великодніх дзвонів»¹⁵⁴ або «дзвонять, як на Великдень»¹⁵⁵. Тоді вони повідомляють «радісне «Христос воскрес» людям»¹⁵⁶. Без сумніву, що поезія П. Тичини «Вулиця Кузнечна» («Великдень») (1921) не могла обійтися без згадки про обов'язкове звучання дзвона, яке пов'язується в ліричного героя з почуттям безкрайності, торжеством нового¹⁵⁷. Відлуння образу цих днів, коли дзвоніння поєднується зі співом, М. Стельмах змалював так: «Ось і Великдень зверху задзвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки»¹⁵⁸.

Від І. Нечуя-Левицького довідуємося, що коли священик у дні Великодня звелів дзвонити на вечірню, то «гомін та пісні втихли одразу. Всі, що були на цвинтарі й за цвинтарем, встали на ноги, – всі рушили до церкви». У цей же час «тільки малі хлопці виглядали купами з вікон дзвіниці: ждали черги, щоб останній раз потягти «хвалу божу за хвіст», цебто дзвонити за посторонки, та погратись дзвонами»¹⁵⁹. Переживання підлітків, які в ці дні дзвонили досхочу, іноді подаються так: «І на якусь часинку померх мій Великдень, аж поки я не забрався з такими ж, як сам, збитошниками на дзвіницю. Отут ми вже порозкошували біля дзвонів, і вуха залишились цілі: на Великдень навіть дзвонар шанує наші вуха й губи»¹⁶⁰. Певно, своє дитяче палке бажання Р. Федорів передав героєві твору «Єрусалим на горах», коли «нестримно хотілося, як малому, одним духом вилетіти сходами на дзвіницю й вдарити лунку на ціле село дерев'яним клепалом»¹⁶¹.

Згадується в художніх творах про заходи стосовно збереження дзвонів і причина їхніх пошкоджень, яка пов'язана з Великоднем. Коли розбитий «великий дзвін хрипів, неначе стара розбита сковорода», то за таке звучання перепало священикові від перевіряючого: «Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан»¹⁶². Священик

¹⁵³ Його ж. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 99.

¹⁵⁴ М. Петрушевич. Градобур: оповідання // *Образки з життя*, с. 101.

¹⁵⁵ Н. Кобринська. *Рожа* // Її ж. *Вибрані твори*. Київ 1980, с. 232.

¹⁵⁶ О. Дучимінська. *Дзвони: оповідання* // *Сумний Христос* / упоряд. та автор післямови Роман Горак. Львів 1992, с. 39.

¹⁵⁷ П. Тичина. *Вулиця Кузнечна (Великдень)* // Його ж. *Зібрання творів*, т. 1, с. 214.

¹⁵⁸ М. Стельмах. *Гуси-лебеді летять...*, с. 52.

¹⁵⁹ І. Нечуй-Левицький. *Старосвітські батюшки та матушки*, с. 116.

¹⁶⁰ М. Стельмах. *Гуси-лебеді летять...*, с. 55. Мабуть, своє прагнення грати на дзвонах, народжене в дитинстві, Михайло Стельмах передав образу сніговиці, якій хотілося «вдарити на сполох співучою міддю дзвонів» (Його ж. *Чотири броди: роман*. Київ 1981, с. 157).

¹⁶¹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 4.

¹⁶² І. Нечуй-Левицький. *Старосвітські батюшки та матушки*, с. 217.

пояснив причину цього так: «Хлопці на Великдень на radoшах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув»¹⁶³. Усе ж отця відчитали за те, що він не дбає за Божий дім: «У тебе дзвони порозбивані, церква стара»¹⁶⁴. У зверненні після благословіння до парафіян їм теж зауважили, «що вони недбайливі, що в їх дзвони побиті»¹⁶⁵.

Особлива конструкція дзвона та відповідне їй звучання допомогли Петрові Гулаку-Артемівському (1790–1865) у байці «Цікавий і Мовчун» зробити підхожий цьому літературному жанрові висновок: «Цікавий, Мовчуна зустрівши раз, спитав: / «Від чого голосний так дзвін той на дзвіниці?» – / «Від того, що (коли не втнеш сеї дурниці) / Всередині, як ти, порожній він», – сказав»¹⁶⁶.

Живий опис сприймання людьми небувалих чуток під час виготовлення дзвонів подав Матвій Симонов. Персонажі його твору, при обговоренні неймовірної історії, міркують: «Кажуть, було, люде, що його й не було ніколи, що то певно дзвін великий лили і пустили таку поголоску, щоб голосніший був; а тоді – багато од його страху було!»¹⁶⁷.

У літературних творах правдиво відгукнулося одне з джерел добування матеріалу для виготовлення дзвонів: «А хороші й голосні ті дзвони на товстохлопській дзвіниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше віднайдені». Далі І. Франко ще раз підкреслює силу їхнього звучання, зокрема, як легко здогадатися, завдяки відповідній кількості на сільській дзвіниці: «Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвіниці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах»¹⁶⁸.

Багатофункціональність дзвонів, дзвінків і дзвонінь, різне сприйняття їхніх звучань, оспіване Едгаром По (Edgar Poe, 1809–1849) у поемі «Дзвони», Василь Щурат (1871–1948) доніс до українських читачів у перекладі (1906). Тут при санях дзвінки срібні, мелодійні й чародійні, до шлюбу звучать дзвони золотії, коли їхні «принадні тони» «світ блаженств ворожать» і «одна пісня мелодійна б'є мов спів дружок весільних». На тривогу – уже бронзові, що «виють грізно» і «світ грози ворожать їх бурхливі тони». Ще інакше звучать у «зазиві своїм завзятім на кривавий блиск пожеару», тоді «дико нам їх тони дзвонять гимн розпуки!»; при цьому вони сковичуть,

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само, с. 218.

¹⁶⁶ П. Гулак-Артемівський. Цікавий і Мовчун: байка // *Українська література XIX століття*, с. 56.

¹⁶⁷ М. Симонов. Дід Мина і баба Миниха // *Українська література XIX століття*, с. 557.

¹⁶⁸ І. Франко. Чума, с. 333.

скогичуть, виють, ревуть, гудуть; інакше вчуваються звуки примлілих і принімілих, але всемогучих і невсипучих дзвонів у момент, коли вже «конає кара», згасає вогонь і вони б'ють із пересердя. На похорон грають залізні, смертні дзвони, тоді «світ новий віщують їх понурі тони» і «кож-дий звук зріс в тиши в їх іржи звуком смерних мук»¹⁶⁹.

У цьому вбачається одна з причин потужного впливу музики дзвонів на людей, як добре показала Ольга Дучимінська (1883–1988). Вона зауважує, що дзвін «мав чудодійну силу промовляти до них. Своїм голосом вливав у зболілі серця потіху та відряду. Смуток умів своїм чарівним гомоном розірвати, грішникам умів промовляти до серця. Його голос рвав їм совість, вдирався [...] в тайни душі й шептав... Розривав на атоми їх твердість і топив грішні серця мов віск, як закрився до них... Топив злі думки на сльози. Коли прощав кого, виряджав у вічну дорогу, то ридав, голосив... А знов у радісні хвилі – так весело, ніжно плив його голос... В серці будилось щось гарне, відрядне... Всі акорди в душі відповідали йому відгомонам – погордою. Чудо. Дзвін цей зжився з людьми в усіх хвилях їх життя, плакав з ними й тішився»¹⁷⁰. Навіть, як зауважив метафорично М. Черемшина, коли «дзвони гуділи, ревіли і дзеленькали», але вони «Семениху легоньким гребнем по голові чесали»¹⁷¹. Помірні удари дзвонів сприяли заспокоєнню втомленої людини: «Марія притягла з поля старечі ноги, сіла під залитою цвітом грушею і слухала згасаючу пісню сонця та вечірнього дзвону»¹⁷².

Образи-символи дзвонів і дзвонінь, дзвонарська лексика стали одним із літературних засобів визначення шляхів розв'язання певних соціально-політичних проблем, позначення громадянської позиції митця. Не випадково, що для помітки королівської влади Польщі, як думається, П. Куліш устами ліричного героя зауважив: «Під дзвоном королівським / Сплю я на могилі»¹⁷³ чи «І королівський дзвін в німому краю»¹⁷⁴. Це, видно, мало символізувати польську владу (відомо, що про сейми у Варшаві повідомляли спеціальним дзвоном). Мабуть, тому образом дзвоніння скористався І. Франко в поезії «Ми» (1878) для критики деяких українців, які намагалися «слухать добре, відки дзвонить дзвін»¹⁷⁵. Ця метафора послужила засобом висміювання сліпого підпорядкування вказівкам. А для кращого опису вимог до людини, яка займає високий пост, Каменяр

¹⁶⁹ Е. По. Дзвони: поема / пер. Василь Щурат // *Ілюстрований музичний календар на 1906 рік* / уклад. Ромуальд Зарицкий. Львів 1906, с. 59–62.

¹⁷⁰ О. Дучимінська. Дзвони: оповідання, с. 39–40.

¹⁷¹ М. Черемшина. На боже // Його ж. *Твори*. Київ 1960, с. 117.

¹⁷² У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 130.

¹⁷³ П. Куліш. Маруся Богуславка (перша редакція) // Його ж. *Твори*, т. 2, с. 53.

¹⁷⁴ Там само, с. 625.

¹⁷⁵ І. Франко. Ми // Його ж. *Твори*, т. 13, с. 43.

порівняв її голос із значимим дзвоном: «Як дзвін святий, він має віщувати лиш / Великий сум або великий празник»¹⁷⁶.

У поетичній розповіді І. Франка про 1848 рік на Галичині не тільки для кращого показу пори, в якій відбувається дія, а й створення настрою тривоги, відчуття могутності потенційних сил народу, поет згадує про найурочистіше дзвоніння: «Отак пани людей гнітили / Найдужче в тій остатній хвили, / Коли вже дзвонарі спішили / На благовіст новий дзвонить»¹⁷⁷. Згодом нагадує використання дзвонів на всеношне богослуження, коли «ще ясне сонце не сходило й спало в п'їтьмі село», а «З дзвіниці дзвони загули / І на всеношне люд скликали. / Від дзвонів гомону кругом / В хатах будилися, вставали»¹⁷⁸. Згадуються дзвони й даліше¹⁷⁹; як впливає з тексту, бив у них паламар. Коли вони затихли, то обурені люди закричали: «Гей, на дзвіницю! Бийте в дзвін! / Дзвоніть тривогу!» Після чого «разом дзвони застогнали»¹⁸⁰. Спогад І. Франка про таке їхнє звучання допомогла позначити виникнення іншої ситуації в суспільстві.

Краще висловити жаль із приводу конфіскації примірників альманаху «Русалки Дністрової», показати його значення Б. Лепкому допомогло в поезії «Тільки сто» порівняння творів цієї збірки із дзвонами й дзвоніннями: «Над могилами гули, як дзвони. / Та струйки текли з сердечних ран, / В дзвонах серце било проречисте / Нині з рік вчинився океан, / Дзвонів звук летить, як ураган»¹⁸¹.

Змалювання дзвона як живої істоти послужило І. Франку для сатиричного показу влади міста Дрогобича, коли тамтешній ксьондз, наслідуючи привабливість краківського важкого дзвона «Зигмунт» із католицького собору, замовив подібний дзвін, аби «На славу города мав він / На Бо-жу честь дзвонити». На дзвоні зробили напис: «Дзвін проти соціалістів». Однак «бідний дзвін», якого мов живого «пекли слова ті гнусні, / З дзвіниці бовкнув тільки раз / Та й пук на штири кусні / І тричі вже лито наново його, / І тричі пук він в скрусі»¹⁸². Образом спротиву дзвона ідеї, яку декларував напис на ньому, поет показав своє негативне ставлення до дій влади. Для

¹⁷⁶ І. Франко. Борис Годунов: історична драма // Його ж. *Твори*, т. 14, с. 420.

¹⁷⁷ Його ж. Панські жарти: поема (з останніх часів панщини) // Його ж. *Твори*, т. 10, с. 270.

¹⁷⁸ Там само, с. 307.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само, с. 308–309.

¹⁸¹ Б. Лепкий. Тільки сто // Його ж. *Твори*, т. 1. Київ 1997, с. 266.

¹⁸² І. Франко. Похвала Дрогобича // Його ж. *Зібрання творів*, т. 2: Поезія. Київ 1976, с. 350.

цього він також скористався типовою ситуацією, коли дзвони іноді тріскалися, після чого їх доводилося декілька разів переливати.

Образ “живи”, а тому звучних, голосистих дзвонів допоміг П. Тичині в поезії «Гей, вдарте в струни, кобзарі...» (1917) краще змалювати пафосні події лютого 1917 року, зокрема, для звеличення у вільній Україні повитого славою війська. Поет закликає музик: «Рясно всипте цвітом шлях, / У дзвони задзвоніте!»¹⁸³. Розвиваються мотиви цієї поезії у творі «Як ударили у дзвони...» (1917?), коли «покотилася луна!», «діброва засміялась, / Зашовковилась трава»¹⁸⁴.

Мідне товариство, як часом називали дзвони, що має в собі великодні й похоронні голоси, могло, як живі, дрімотно озиватися «на її ходу, наче хотіли заговорити до неї. Найбільший дзвін чимось нагадував діда Корнія, коли той у потемнілому солом'яному брилі виходив із степових вечорів»¹⁸⁵.

Дзвони іноді ставали головними персонажами творів. У поезії «Дзвін» Спиридона Черкасенка (1876–1940), що відкривала одноіменний збірник, головним героєм твору є образ цього інструмента, який гордо мовить:

Я – вгорі! Я на дзвіниці!	Серце маю я із криці,
Я – на варті, – стережу!	Як ударю – розбуджу! ¹⁸⁶

Упевненості дзвонові, мідяні груди якого повні звуків для розбивання п'їтьми, надає бачення сонця, можливість гучного биття на сполох, щоб «людське серце, замість плачу», напоїти звуком міді: «Криця й мідь усіх розбуде / Дужим криком: бам! бам! бам!...»¹⁸⁷. Тут маємо ще один приклад звернення митця до образу дзвона як засобу задекларувати розуміння місії поетичної творчості.

Майстри красного письменства не оминули різнобарвного змалювання церковного музиканта, що грає на дзвонах. Його типовий образ показав Д. Мордовець у творі «Дзвонар». Підліток, який ним став, походив із сім'ї бідного дяка. Після того, як хлопця-сироту за вільнодумство вигнали з бурси, йому в рідному селі все ж довірили бити у дзвони: «Приставили мене, спасибі їм, до церкви дзвонарем – і от сорок сім літ дзвоню»¹⁸⁸. Не випадково, що паламарів чи дзвонарів, як правило, описують статечними людьми; приміром, у Р. Федоріва це був «повільний дядько, який паламарював у церкві «від створення світу», як казали в селі»¹⁸⁹.

¹⁸³ П. Тичина. Гей, вдарте в струни, кобзарі... // Його ж. *Зібрання творів*, т. 12, кн. 2, с. 103.

¹⁸⁴ Його ж. «Як ударили у дзвони...» // *Там само*, т. 1, с. 322.

¹⁸⁵ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 14.

¹⁸⁶ С. Черкасенко. Дзвін: вірш // *Дзвін: Збірник*, вип. 1. Київ 1907, с. 4.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Д. Мордовець. Дзвонар: оповідання // *Українська література ХІХ століття*, с. 581.

¹⁸⁹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 3.

У літературних розповідях відзначена тогочасна деталь, з якої довідуємося, що іноді бив у дзвони й інший церковник: «Паламар ударив зразу в усі дзвони. Люде посунули знадвору в церкву»¹⁹⁰. Водночас бачимо, що відбувся значимий момент – безпосередньо задзвонили до богослуження, та ще й «у всі». Важливі функції, що виконувала особа, яка била у дзвони, стали запорукою метафоричного використання образу дзвонаря, уваги до складових його майстерності.

По-різному віддавалися накази дзвонареві стосовно творення дзвонінь. Опис своєрідного сигналу щодо початку биття у дзвони знаходимо в П. Куліша: «А тут саме й до церкви благовістувати прийшла година. Отець Петро тихою ступою вийшов із свого двору, то паламар, побачивши його із дзвіниці, й бовкнув у великого дзвона»¹⁹¹. Тут вихід священика був своєрідним знаком про початок дзвоніння. А І. Нечуй-Левицький зауважив, що священик, якому сказали розпорядитися дати знак на богослуження («Дзвони-бо, дзвони!»), використав для цього термін «ворушити дзвони»¹⁹².

Про те, що церковне дзвоніння можна було творити тільки відповідно приготувавшись, теж підтверджується творами художньої літератури. В оповіданні Наталії Кобринської (1855–1920) «Хмарниця» (1898) розповідається, як перед биттям у дзвони «Михайло ухопив із-за образів поясок, що ним піп у церкві підперезується, вибіг з хати». На дзвіниці він «розібрався, підперезався пояском і потягнув за шнур великого дзвона. Дзвін ані рушив. Він потягнув другий раз, дзвін ударив серцем у крису, голосу не було, аж за третім разом крикнув: Стій! Стій! Стій!»¹⁹³. Водночас із цього фрагмента ще раз переконаємося, що дзвоніння потребувало від церковного музиканта неабияких зусиль. У. Самчук про це мовить так: «Дзвонар Григор Вакула без перерви б'є в великий дзвін... Обличчя його ніби зі старого ременю тиснене, глибокі зморшки [...]. З шкіряного його чола сочиться піт... Тяжка, зачовгана рука безупинно шарпає мотуз дзвону, а залізне серце з кожним ударом випускає на всі боки світу через вікна дзвіниці велетенські, крилаті звуки, що летять і бушують над селом»¹⁹⁴.

Про складність виконання музики дзвонів розповідається в багатьох спогадах. У своїх, що отримали назву «Гаївки», Б. Лепкий мовить, як на дзвіниці у Великодні дні «всі дзвони [...] грають. Звичайно тільки дяк орудує ними, а нині кожний парубок пробує дзвонити. Та це не так легко, як кому здається, бо дзвонів багато, а від кожного окремий шнур. Одним треба собі руки обкрутити, в другі, – як у стремена – всунути ноги,

¹⁹⁰ Г. Барвінок. Перемогла, с. 540.

¹⁹¹ П. Куліш. Дівоче серце (Ідилія) // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 200.

¹⁹² І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки, с. 97.

¹⁹³ Н. Кобринська. Хмарниця // Її ж. *Вибрані твори*. Київ 1980, с. 244.

¹⁹⁴ У. Самчук. Батько і син, с. 295.

підноситися й присідати, вважаючи, щоб не баламкати як-будь, лиш дійсно дзвонити. Як добре дзвониш, то дзвони говорять: «Христос воскрес, Христос воскрес» або «Рад світ увесь», «Рад світ увесь», а як не вмієш, то щось таке виходить, буцім «Шмантя, дрантя, шмантя, дрантя!» – сором один, та й тільки! Як добре дзвониш, то люди хвалять, а як зле, то уха затикають»¹⁹⁵. Може тому письменники відзначили той факт, що биття у дзвони приглушує дзвонаря¹⁹⁶.

Уплітаючи місцеву лексику паламарів для вирішення своїх мистецьких завдань, майстри красного письменства невміле дзвоніння описували ще так: «Сьогоднішнє бамкання не було схоже ні на «вмерше», ні на «пожежне» [...], на дзвіниці орудував хтось недосвідчений, бо дзвін теленькав то поспішно, шалено, то забивало йому дух, мовби втомлювався від бігу, то цілу хвилину або й дві перечікував і перепочивав, щоб знову панічно залемментувати»¹⁹⁷.

Про способи гри дзвонаря та враження від його музики добре розказано у творі Леся Мартовича (1871–1916) «Мужицька смерть» (1898). Тут під час похорону «задзвонили в дзвони. На селі дзвонить паламар одною рукою та й через вправу видобуває з дзвонів якийсь акцент. Підставити під голос дзвонів яке-небудь чотирискладове слово, то дзвони говоритимуть те слово. Через те, що Проциха вдумувалася в слово «пролетарі», їй здавалося, що дзвони так і говорять до неї: «Пролетарі, пролетарі»¹⁹⁸. Заразом відзначимо, що автор цитованого оповідання теж пропонує сприймати дзвін за живу істоту, яка може щось промовляти. У С. Воробкевича знаходимо вислів: «Гукнув-бо дзвін»¹⁹⁹. В іншому оповіданні Л. Мартовича дзвін так само має голос, завдяки якому скликають людей на богослуження²⁰⁰. М. Черемшина метафорично описує, як на дзвіниці гірського села «розгойдалися дзвони і скликають людей на недільну відправу»²⁰¹. Не випадково, що дзвони можуть голосити «жалібними голосами на все село, на ріки, на доли і гори»²⁰², адже у В. Стефаніка (1871–1936) дзвони «горлаті»²⁰³.

¹⁹⁵ Б. Лепкий. *Казка мого життя. Березани: мемуари*, с. 197.

¹⁹⁶ Ю. Яновський. Дума про Британку: трагедія на чотири дії // Його ж. *Оповідання. Романи. П'єси* / упоряд., вступ. ст., прим. Михайло Острик. Київ 1984 (Б-ка укр. літ-ри), с. 469.

¹⁹⁷ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 54.

¹⁹⁸ Л. Мартович. Мужичька смерть: оповідання // Його ж. *Твори*. Київ 1976, с. 54–55.

¹⁹⁹ С. Воробкевич. Рекрут // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 302.

²⁰⁰ Л. Мартович. Винайдений рукопис про Руський край: оповідання // Його ж. *Твори*, с. 21.

²⁰¹ М. Черемшина. Раз мати родила // Його ж. *Твори*, с. 53.

²⁰² Його ж. Бодай їм путь пропала! // *Там само*, с. 140.

²⁰³ В. Стефанік. Скін // Його ж. *Твори*. Київ 1964, с. 117.

М. Стельмах не тільки згадує майстерну гру старого дзвонаря, який умів виконувати за допомогою дзвонів світські мелодії²⁰⁴, а й зауважив труднощі його праці, полегшити які мали подаровані рукавиці, «щоб руки біля дзвонів не мерзли»²⁰⁵. Водночас, розповідаючи про іншого дзвонаря, який тільки «у дзвони калатає», показує причину невмілого дзвоніння – йому «ведмідь на вухо наступив»²⁰⁶.

Навіть із допомогою одного дзвона, що був меншим від середнього й мав дзвякотливий неприємний голос, добрий церковний музикант творив різні повідомлення: «Коли хтось у селі помирав, то дзвін відбамкував печально, сумовито, на Службу Божу в неділю кликав людей до церкви урочисто, сказати б, весело, а на пожежу вигавкував дрібно, квапно, аж захлинався»²⁰⁷. Треба думати, що у творенні різних повідомлень головним джерелом інформації виступав ритм, сила вдаряння.

У розгортанні роману М. Стельмаха поетично описано кончину старого дзвонаря. Коли він перед смертю прийшов до дзвіниці, то тут «дрімали і святкові, і скорботні голоси його дзвонів», вони вже над головою «не дзвеніли, а шелестіли [...], та все одно їхні голоси почали заходити в тіло, і все воно озвалось гудінням». У щемливих тонах описано останні хвилини життя цього музики: «Дзвони, що затоплювали тіло, почали підіймати його вгору», та коли вони вже «були в ньому, зойкнули і почали згортати крила»²⁰⁸.

У художніх творах відображено узвичаєне намагання градобурів за допомогою церковних дзвонів відвертати град, інші стихійні лиха. Про це згадано в оповіданні Михайла Петрушевича (1869–1895) «Градобур» (1896): «Градіві хмари сунулися з шумом понад селом; закрили сонце [...] Вітер утихав, і над селом, і над околицею висіло страшне нещастя. З дзвіниці вдарив великий дзвін на тривогу; шум граду в хмарі глушив його поважні сумні звуки»²⁰⁹. Віра в могутність градорозбиваючих дзвонів, мабуть, підштовхнула І. Франка устами ліричного героя просити: «О, коби було слово моє / Мов дзвін, що заснути вночі не дає / І геть градіві жене хмари!»²¹⁰. Про своєрідний діалог дзвона й грози (хмарниці) у подібній ситуації, коли завдяки його звукам вона відступила, оповідає Н. Кобринська. При цьому чистий голос дзвонів поважно гудів і плив «серед лоскоту громів, шуму вітрів, серед зойку чимраз далі й далі»²¹¹.

²⁰⁴ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 28.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 54.

²⁰⁸ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 195.

²⁰⁹ М. Петрушевич. *Градобур: оповідання*, с. 114.

²¹⁰ І. Франко. *Похорон // Його ж. Твори*, т. 12, с. 356.

²¹¹ Н. Кобринська. *Хмарниця*, с. 244–245.

У творах майстрів художнього слова знаходимо розмаїте відображення повідомлення про смерть парафіянина чи змалювання похоронних дзвонів. Т. Шевченко згадав про них як узвичаєну складову похорону: «Прийшли попи з корогвами, / Задзвонили дзвони. / Поховали громадою / Як слід, по закону»²¹². Пізніше він використав дещо інакший образ для позначення цієї ситуації: «І задзвонили вранці-рано / По генераловій душі»²¹³. Коли треба було підкреслити значимість повідомлення про похорон, П. Куліш у поемі «Великі проводи» (1848) наводить пісенні рядки «Ой чого, чого / В славнім Гадячі / В усі дзвони задзвонено?»²¹⁴.

Навіть перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі в Каневі стало темою створення нових пісень і дум. Автором першої з них «На похорон Т. Гр. Шевченка під Каневом» (1861) став друг поета, відомий учений Михайло Максимович (1804–1873). Він так написав про узвичаєні дзвоніння:

На Симона, на Зилота	Стали править Кобзареві
Задзвонили в дзвони;	Нові похорони ²¹⁵ .

Згадка про подзвінне й дзвони, які б'ють при цьому, у літературних творах, як правило, подається по-різному. Мабуть, тут відобразилися не тільки та чи інша епоха, звичаї, тодішні назви різних дзвонів, а й контекст уживання згадок про них, можливості літературних жанрів. У творі Сидора Воробкевича тільки образно зауважено: «Дзвіночок долом чути – / Подзвінне то моє, / Неначе лист зівялий / На сьвіжий гріб паде»²¹⁶ (такий початок поезії надав їй своєрідного настрою). У Михайла Старицького (1840–1904) знаходимо ще й своєрідну назву подзвінного: «Розлягся тягучий дзвін «по мертвому» і прокотився сумною луною по долині»²¹⁷. Чуть ширше про подібне повідомлення йдеться у творі Михайлини Рошкевич (1859–1957) «Таку вже Бог долю судив» (1884): «В однім невеличкім гірським селі перед вечором роздався голос церковного дзвона – вість о смерті»²¹⁸. В елегії Сильвестра Яричевського (1871–1918) «В лавровім вінку» (1896) подібна життєва ситуація згадується інакше: «А в моїй вітчині за-

²¹² Т. Шевченко. Причинна // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 1, с. 78.

²¹³ Його ж. Петрусь: поема // *Там само*, т. 2, с. 219.

²¹⁴ П. Куліш. Великі проводи. Поема (1848) // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 296.

²¹⁵ З. Тарахан-Береза. *Святиня*: наук.-докум. літопис Тарасової Гори. Київ 1998, с. 85. При перевезенні домовини з Т. Шевченком її урочисто приймали в місті Орлі. «Назустріч їй вийшли всі учителі, учні, гімназисти і навіть духовенство та піхотний полк. Військовий оркестр зіграв «Малоросійський марш» [...]. Задзвонили дзвони. Процесія пройшла через усе місто» (*Там само*, с. 51–54).

²¹⁶ С. Воробкевич «Дзвіночок долом чути...» // *Акорди*, с. 85.

²¹⁷ М. Старицький. Облога Буші, с. 995.

²¹⁸ М. Рошкевич. Таку вже Бог долю судив // *Таку вже Бог долю судив*: оповідання, спогади. Львів 1993, с. 23.

дзвонили у великі дзвони по моїй душечці-неборі»²¹⁹. З оповідання Б. Лепкого «Дідусь» довідуємося про це з лаконічного повідомлення: «З дзвіниці озвався дзвін – бам, бам, бам! Старий Скрегота помер»²²⁰. У творі О. Дучимінської «Весняні дні» дзвони «подали вістку про смерть»²²¹.

Усе ж майстри красного письменства часто широко змальовують образи похоронних дзвонінь. В описі похорону І. Франко не обійшов увагою відповідне биття в усі дзвони: «Бам! Бам! Бам! Бам! – лунає тут і там. / Здається, в місті дзвонів половина / Реве. Бам! Бам! Все дужче, все міцніш! / Немов якась могутня хуртовина, / Страшенні тони б'ють! Немов той спіж / Росте, а з ним росте і тонів сила, / А кожний душу прошиба, мов ніж»²²². Далі таке биття у дзвони передається докільлю: «Бам! Бам! Бам! Бам! Мабуть, заголосила / Уся земля і з жаху вся тремтить. / І вся вона – розрита могила. / А голос все міцніє, б'є блакить... / Ні, се блакить є тим великим дзвоном, / А велетень по ньому б'є щомить!.. / Бам! Бам! Гримить погрозою, прокльоном, / Розпукою. І косу смерть взяла»²²³. Опис зростання сили подзвінного допоміг поетові підійти до фантастичного порівняння цього поступу в укрупненому масштабі для вирішення інших, ще важливіших завдань твору.

В І. Франка знаходимо різні образи похоронних дзвонінь. Для повідомлення про загибель ліричного героя вжито узвичаєний вислів: «Вже по тобі не бовкне і дзвін»²²⁴; при похороні: «У всі дзвони задзвоніть!»²²⁵; а в змалюванні загибелі людей чи пожежі: «Ген десь плачуть дзвони»²²⁶. Згадка про них підсилює трагізм події: «Гук дзвонів над нами лунає / І край весь навіки лягає до труни»²²⁷. Коли до коханої приходиться смерть, ліричний герой сумує: «Вона умерла! Слухай! Бам! Бам-бам! / Се в моїм серці дзвін посмертний дзвонить»²²⁸; «Бам-бам! Бам-бам! Далеко, зично чуть / Сей дзвін»²²⁹. Образ «живих» дзвонів і характеристика їхнього похоронного звучання допомогли створити контраст в описі обставин дії, коли в ясну ніч «Тихо скрізь, лиш дзвони стогнуть десь далеко на полях»²³⁰. Згадкою характерного звучання подзвінного Каменяр повертає радість тиранів на сум: «Ти лише зміниш їх радість в жалобу, / Дзвоне

²¹⁹ С. Яричевський. В лавровім вінку: елегія // *Образки з життя*, с. 121.

²²⁰ Б. Лепкий. Дідусь // *Його ж. Твори*, т. 1. Київ 1997, с. 394.

²²¹ О. Дучимінська. Весняні дні // *Сумний Христос*, с. 199.

²²² І. Франко. Похорон, с. 364.

²²³ Там само.

²²⁴ І. Франко. Із галицьких образків // *Там само*, т. 13, с. 288.

²²⁵ Його ж. Оси // *Там само*, т. 10, с. 135.

²²⁶ Його ж. Поет // *Там само*, с. 56.

²²⁷ Його ж. Думка на Бательовській горі // *Там само*, т. 14, с. 420.

²²⁸ Його ж. Третій жмуток // *Там само*, т. 11, с. 36.

²²⁹ Там само, с. 37.

²³⁰ Його ж. Похорон, с. 365.

грізний»²³¹. Такі його звуки, мабуть, виступають своєрідним образом покарання.

Подзвінне («подуші») на Гуцульщині описав Петро Шекерик-Доників (1889–1940?): «В Дідушковій Річці коло церкви в дзвінниці голосні дзвони тепер зпонімлива, смутно та йкос так тихо дзвонили, що аж отек німіли дзвонічі. Кочелиси желисні голоси дзвонів Річками стихаючі горами. Пропадали, губ'єчиси в безвістех світа так, ек пропадає та губитси на нім й людске жите. Від тих дзвонів Иванчікови пуду дало [...], бо то подуші дзвонили Шкинди [...]. Він став тай стоев на однім місци, аж доків ни скінчили дзвонити його вічному противникови в стрілецтві подуші»²³². Водночас цей фрагмент нагадує народний звичай сприймання такого дзвону.

Використання образу подзвінного може вносити різні барви в ліричні твори. Поезію О. Олесья «Лебединій зграї» (1904) завершують рядки «Коли ж ви будете бенкет справляти, / Згадайте мертвих словом жалібним... / І наперед, ніж келих сповнений підняти, / Ударте в дзвін по ним!»²³³. У свою збірку лірики «Панахидні співи» (1914–1915?) П. Тичина вмістив поезію, що починається рядками: «Я чую дзвін в бору ялин [...] / Дінь-дінь, дінь-бам... / [...] Видзвонює він сумно там. / Дінь-дінь, дінь-дін...»²³⁴. Тут про похоронне дзвоніння ніби не йдеться, але для надання журливих мотивів поезії потрібна була саме згадка про сумне видзвонювання. Двадцятирічний П. Тичина у творі, що починається рядками: «Не смерті я боюсь, – боюсь я похорону», зауважив: «Боюсь дяківських співів і сумного дзвону»²³⁵. Через рік ліричний герой цього майстра поетичного слова висловив прохання, щоб після смерті «Хай огонь молодий і вітрець, / (Вони всіх нас колись похоронять) / Надо мною у сміх свій задзвонять»²³⁶.

Коли в сумний образ поезії «Густа імла» (перше десятиліття ХХ ст.), де розповідається про похоронні вінки, свічки тощо, Б. Лепкому потрібно було внести ще більший мотив жалю – згадано й образ похоронних дзвонів: «Цвинтарний дзвін – життю проклін»²³⁷. Аналогічно в іншій поезії згадка про таке їхнє звучання з іншими подібними нагадуваннями про похорон сприяє показу розпуки матері за втратою доньки: «З дзвіниці сумно дзвонять дзвони» – так починаються дві перші строфи, а згодом словами «А дзвони дзвонять, дзвони плачуть» ще більше нагнітається сум.

²³¹ І. Франко. Віктор Гюго. До народу // *Там само*, т. 15, с. 290.

²³² П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчік*, с. 473–474.

²³³ О. Олесь. Лебединій зграї // *Його ж. Коли нема пророка на землі: поетичні та драматичні твори / передм., упоряд. та прим. Василь Яременко*. Київ 2007, с. 49.

²³⁴ П. Тичина. «Я чую дзвін в бору ялин...» // *Його ж. Золотий гомін*, с. 28.

²³⁵ *Його ж.* «Не смерті я боюсь, – боюсь я похорону...» // *Його ж. Зібрання творів*, т. 1, с. 277.

²³⁶ *Його ж.* «Я хотів би, коли я умру...» // *Там само*, с. 293.

²³⁷ Б. Лепкий. Густа імла // *Його ж. Твори*, т. 1. Київ 1997, с. 74.

Він посилюється в передостанній строфі: «І чимраз тихше дзвони грають, / Над полем синій смуток блудить»²³⁸. У цього поета натрапляємо на порівняння: «Старинна пісня! Ніби дзвін / З забутих цвинтарів»²³⁹, а в поезії «Голос надії» (1911) дзвін виступає складовою образу Страшного Суду: «Як вдарить нам підземний дзвін / І сурми заголосять»²⁴⁰.

Якщо ж нема кому задзвонити, то героїнею твору Н. Кобринської «Каліка» (1917) висловлюється жаль із приводу порушення традиції: «Поховали без співу, без дзвонів»²⁴¹, адже її перервала війна. У новелі В. Стефаніка «Вона – земля» (1922) передається гіркота розмови його батька з буковинськими біженцями, які жалілися, що через війну «вікна в селі посліпли, а дзвони заніміли»²⁴².

Вражають рядки з оповідання «Від весілля до похоронів» (1928) Климентини Попович (1863–1945), яка згадує про дзвони в день похорону: «На подвір'ї знову юрба людей, а над ними барвисті корогви лопотять, і не музики, а дзвони серця розбивають, аж сум побирає»²⁴³. Обов'язковість дзвоніння під часу похорону, але з урахуванням післявоєнної ситуації, У. Самчук відзначив по-своєму: «Коло приходської церкви знов натовп. Володька міркує, що це, мабуть, похорон Яська. На дзвіниці б'ють у щити та рейки»²⁴⁴.

Майстри красного письменства зауважили звичай, що не по кожному померлому дозволяли бити у дзвони. Коли мольфар Олексій помер, удосвіта послали до священика «дзвонити Олексієви подуші, аби си йго душа вертала скоро д'тілови тай припочувала коло него в хаті, доків підет по похороні там, де собі заслужила бути»²⁴⁵. Оскільки Олексій був мольфар, то священик не прийшов на похорон і заборонив «подуші дзвонити» й ховати з усіма. Але коли заносили тіло померлого на кладовище, то, не зважаючи на заборону, люди подзвонили в усі дзвони²⁴⁶. Тут теж відображено узвичаєність моменту биття в них і кількість дзвонів, які часто використовувалися при цьому.

Значиме місце у творчості прозаїків і поетів знайшло не тільки змалювання подзвінного та різне використання цього образу, а й необхідність плати за дзвоніння «подуші». У творі «Похорони» Яків Щоголів (Щоголев) (1823–1898) помічає ознаки вбогих проводів покійника: «Прості і бідні були похорони: / До упокою їх причет не вів, / І

²³⁸ Б. Лепкий. «З дзвіниці сумно дзвонять дзвони...» // *Там само*, с. 150–152.

²³⁹ Його ж. В Різдвяну ніч 1915-го... // *Там само*, с. 183.

²⁴⁰ Його ж. Голос надії // *Там само*, с. 148.

²⁴¹ Н. Кобринська. Каліка // Її ж. *Вибрані твори*, с. 270.

²⁴² В. Стефанік. Вона – земля // Його ж. *Твори*, с. 188.

²⁴³ К. Попович. Від весілля до похоронів // *Твори*. Львів 1990, с. 108.

²⁴⁴ У. Самчук. Війна і революція, с. 428.

²⁴⁵ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчик*, с. 423.

²⁴⁶ Там само, с. 424, 426.

не співали, не били й у дзвони; / Ані хреста, ні святих корогвів»²⁴⁷. Тому при передчутті своєї скорої смерті люди завчасно до неї готувалися. Такого звичаю дотримувалася Немидора – одна з героїнь твору І. Нечуй-Левицького «Микола Джеря». Вона «придбала грошей на похорон, на подзвінне, на Євангелію»²⁴⁸. Адже при відсутності коштів на це важко було справити належний похорон. Не випадково, що одна з героїнь твору Олександра Кониського (1836–1900) бідкалася, що «нічим за подзвіння заплатити»²⁴⁹. В іншому його творі «За плахту» теж важко було вдовиці розрахуватися за справляння похорону, який мав бути «боголіпний»: «Які б убогі не були похорони, а їх без грошей не можна справити: тут на все і про все треба грошей, починаючи з подзвіння»²⁵⁰. Тому люди почали радитися, «що і як треба робити: перш за все треба заплатити пономареві за подзвіння. «Вже й так спізналися! – мовила одна з бабів. – Відколи-то душа його полетіла на той світ, а досі ми не подали про неї звістки ні людям, ні Богу... Доки не подзвонять, їй і до порога першого митарства не можна підступити... Нудитиметься, як та сорока на колі». «Не всім однаково і дзвонять! – озвалася друга баба. – Кому тільки на «Отче наш», кому на «Вірую», а кому і на «Помилуй мя»: яка плата, таке й подзвіння»²⁵¹. Одна з жінок таки «усовістила» пономаря за «злого» подзвонити на «Помилуй мя»²⁵². Але не завжди вдавалося впросити безплатного дзвонення. У Б. Лепкого в поезії «Дзвони» описано, як по смерті єдиного сина вдови вона пішла їх просити, аби вони заграли по його душі: «Задзвоніть йому всі дзвони [...]. «Але дзвони бідній вдові / Так сказали: / «Дай нам, жінко, римський срібла, / Будем грали»²⁵³. Тому, мабуть, не кожному й дзвонили: «Царю співають, в дзвони б'ють, / Вінків несуть тяжку громаду, / А бідного у яму впруть, / покроплять – маєш всю параду»²⁵⁴. Образ випрошування на подзвінне використав Микола Вороний (1871–1937): «Де-не-де серед тиші ще хтось з кобзарів / Грав, неначе прохав на подзвіння»²⁵⁵.

У прозі та поезії часто зустрічається згадка про сполошне биття у дзвін, зокрема, коли щось горить. Приміром, після того, як у селі почалася пожежа, «задзвонили на гвалт»²⁵⁶ або запалав стіжок, то «дзвін сумно

²⁴⁷ Я. Щоголів. Похорони // *Українська література XIX століття*, с. 1132.

²⁴⁸ І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, с. 111.

²⁴⁹ О. Кониський. Хоча б була постаті дожала! (Етюд з сільського життя) // *Українська література XIX століття*, с. 679.

²⁵⁰ Його ж. За плахту // *Там само*, с. 681.

²⁵¹ О. Кониський. За плахту, с. 681.

²⁵² Там само, с. 682.

²⁵³ Б. Лепкий. Дзвони (З Конопницької) // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 158.

²⁵⁴ О. Козловський. «Така вже доля! Люди мруть...» // *Акорди*, с. 300.

²⁵⁵ М. Вороний. Іванови Котляревському (30 серпня 1903 року) // *Там само*, с. 277.

²⁵⁶ О. Кониський. За плахту, с. 685.

бевкав на гвалт»²⁵⁷. Ця узвичаєність биття на сполох послужила для П. Куліша мистецьким образом: «Чи то ж люде, як горили, / В дзвона б не дзвонили?»²⁵⁸.

Уплетення згадок про биття на сполох і змалювання цього в розповіді Параски Плитки-Горицвіт (1927–1998) сприяє барвистому опису складних часів, коли діяли опришки. Після їхнього приходу в Криворівню почали вони бити гуцулів і забирати гроші. Як тільки люди почули, «що є нипрошені гості в селі, так бігом побігли до церкви дзвонити. Аби, чули всі таку неприємну тривогу. Тай, аби, ховалиси від [...] смерти». При цьому знайшовся чоловік, який наважився хутчій «задзвонити»; той «газда финтів у дзвінниці, телепаючі дзвонами». Їхнє сполошне «дзвоніне [...] тривожило» нападників, адже «дзвін приносив для них тривогу», а жінки, яким вдалося вчасно втекти, раділи як собою, що вдало сховалися, «тай дідом, що посміливи дзвонити»²⁵⁹.

За допомогою дзвонів збирали громаду для повідомлення важливих новин. Коли 15 травня 1896 року писар привіз із Білої Церкви в село Трушки звістку, «що в Москві одбулась коронація. Вдарили в усі дзвони; чоловіки збіглися до церкви на молебінь»²⁶⁰. Другого дня влаштували празник, про його початок «в одинадцятій годині задзвонили в усі дзвони»²⁶¹. Подібно було й коли цар зрікся престолу, відразу побігли «на дзвіницю, били в дзвони, гукали – хай же революція!..»²⁶². В іншому романі У. Самчука теж читаємо про дзвоніння як один із засобів комунікації: «У церкві дзвонять. Чого у церкві дзвонять? Дядьки [...] квапляться до церкви»²⁶³.

Спосіб попередження про заклик до збору людей доречно подав М. Коцюбинський. Один із героїв його твору «ходив од хати до хати: «Як вдарять у дзвони – виходь»²⁶⁴.

Дзвони, разом з іншими музичними інструментами затосовувалися для повідомлення про війну. Це У. Самчук описав так: «У труби тоді затрубили, в дзвони тоді дзвонили»²⁶⁵; «засурмили в сурми, задзвонили в дзвони»²⁶⁶.

Узвичаєність повідомлення про небезпечний вогонь сполошними дзвоніннями у 20-ті роки ХХ ст. автори сценаріїв кінофільмів (тоді ще беззвучних) передбачали відобразити певними кадрами: «Щоб показати

²⁵⁷ І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, с. 55.

²⁵⁸ П. Куліш. Маруся Богуславка. Староруська поема (1620–1621), с. 53.

²⁵⁹ П. Плитка-Горицвіт. Опришківські чіси: оповідання // Ї ж. *Старовіцкі повісторьке*. Косів 2008, с. 229–230.

²⁶⁰ І. Нечуй-Левицький. Сільська старшина бенкетує! // Його ж. *Твори*, т.3, с.539.

²⁶¹ І. Нечуй-Левицький. Там само.

²⁶² У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 111.

²⁶³ Там само, с. 110.

²⁶⁴ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (З сільських настроїв), с. 358.

²⁶⁵ У. Самчук. *Війна і революція*, с. 310.

²⁶⁶ Його ж. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 105.

сполох, – знімають [...] рухи церковного сторожа, що шарпає за віршовку дзвона, самий дзвін, як розгойдується»²⁶⁷. Сценарій п'єси Юрія Яновського (1902–1954) у ремарці передбачив відтворення сполошного дзвону: «Бам – бам – бам – дзвін на сполох. [...] Через якийсь час: Бам – бам – бам!.. – з новою силою реве дзвін на сполох, заглушуючи все. – Бам – бам – бам!»²⁶⁸. Згадка про таке дзвоніння, як правило, додає особливої експресії фрагментам творів.

Суворому змалюванню страшної картини наступу танків на село М. Стельмаху допомагає відзначення, що від старої церкви «ударив на сполох дзвін», однак «вибухи снарядів приглушували жалобу міді, то вона знову й знову підіймалася вгору, намарно благаючи порятунку»²⁶⁹. Навіть у час гітлерівської окупації згадано, що «над селом забемкав великий дзвін [...], скликаючи людей на схід»²⁷⁰.

Згадка про тривожне, нагальне дзвоніння допомогла Р. Федоріву підвести розповідь до ще страшнішого – стріляння енкаведистів у людей, яких виселяли в Сибір: «Одинокий наш дзвін на дзвіниці справді мовби викрикував «рятуйте» та «рятуйте», й мені зробилося страшно від того, що дзвін заговорив до мене по-людському, що я зрозумів його лемент, і в цю мить, у мить мого найвищого страху, десь поруч [...] скреготнув кулемет»²⁷¹.

Трагедію строгих реквізицій дзвонів у Першу світову війну майстерно змальовано О. Дучимінською в оповіданні «Дзвони» (1917), де розповідається про те, як в одному з галицьких сіл спочатку зняли перших їх чотири, а через деякий час і останній – найменший – забрав із собою зайда-жовнір²⁷². Образ утрати дзвонів допоміг Б. Лепкому в поезії «Ударте в дзвін», де ліричний герой просить: «Бийте в дзвін!.. / Нема... Забрали»²⁷³, показати біди війни й потребу звернутися до Бога для їх усунення, але перед цим треба вдарити у дзвін, однак його вже нема.

Спомини про дзвони, їх образи допомагають сильніше показати лихоліття війни, підсилити відчуття від її бід, коли люди втекли із села: «На дзвіниці ніхто не турбує великого дзвона. Тихо навколо»²⁷⁴. Символом відродження життя стало повернення деяких дзвонів парафіям: «Знов

²⁶⁷ Ю. Яновський. Мамутові бивні // Його ж. *Оповідання. Романи. П'єси* / упоряд., вступ. ст., прим. Михайло Острик. Київ 1984, с. 60.

²⁶⁸ Його ж. Дума про Британку: трагедія на чотири дії // *Там само*, с. 469.

²⁶⁹ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 267.

²⁷⁰ Там само, с. 462. Церква св. Покрови Кіровограда має великий дзвін, виготовлений, мабуть, зі сталі 1942 року. Серед написів згадано, певно, про відливників: «Стараннями инженеров Рогаста и Воробьева» (*Польові дослідження 2008 року*. Архів автора).

²⁷¹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 54.

²⁷² О. Дучимінська. *Дзвони: оповідання*, с. 42.

²⁷³ Б. Лепкий. *Ударте в дзвін* // Його ж. *Твори*, т. 1. Київ 1997, с. 195.

²⁷⁴ У. Самчук. *Війна і революція*, с. 513.

появилися дзвони. Привезли їх якось. Люди оживають також»²⁷⁵. Дзвоніння прямо пов'язуються з відновленням життя в селі: «Ось весна йде, буде надзвичайний з надзвичайних Великдень, вдарять дзвони»²⁷⁶. Вони були невіддільною частиною розміреного плину тогочасного життя: «Вернулися – неділя, Бог, дзвони, вернулися тихі сонячні вечори»²⁷⁷.

Усе ж довго дзвони за влади більшовиків не звучали. Сприймання дзвоніння залежно від соціально-політичної ситуації підтверджують рядки: «Замовк храмовий нудотний дзвін»²⁷⁸. Знову зловіща тиша наступила після розкуркулення, коли зимою «не стало монастиря, затихло «Світе тихий». Погасли дзвони і свічки»²⁷⁹. Сумну картину зняття дзвонів для переплавлення на потреби індустріалізації змалював Василь Барка (псевдонім Василя Очерета, 1908–2003), який показав небажання хлопців це робити. Усе ж «через деякий час валили дзвін, вживаючи ливну і дерев'яні пристрої. Заблищав він проти світла, вихилений з вікнини»²⁸⁰. Барвисто, але не весело змальовано саме його скинення, коли «дзвін летів, як блискавка; світнув, обкинутий сонцем, і з громовим гуркотом ударився об цеглу біля дзвіниці. Відкинувся догори і трохи вбік від місця, де впав, теряючи клин міді, нерівно відколотий. Нечутно, але з страшною луною духовною, відгукнувся той звук навколо – в цілому селі. Стало сумно, як після пожежі. І ніби все село, крім дзвіниці, заніміло, стративши голос»²⁸¹. Подібні засоби нищення духовності й створення страшного безгоміння в подальшому завершив у селі голодомор²⁸², коли тільки дзвеніли джмелі²⁸³.

Письменники показали типову ситуацію для теренів Західної України, коли до початку Другої світової війни тут знову сформувалися на дзвіницях набори дзвонів, але тепер уже гітлерівські зайти їх забирали: «Колись на нашій дзвіниці висіло, мабуть, з десятків дзвонів – малих, середніх і один величезний, басовитий, на крисах якого було відлито його ім'я – Гаврійл, але в сорок третьому німці забрали їх на переплавку, на патрони, лишився тільки один менше середнього»²⁸⁴.

Знайшли належне відображення у творах красного письменства й дзвіниці, що були довгий час найвищими будівлями не тільки в селах, а й у містах. Персонаж твору Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843)

²⁷⁵ У. Самчук. Війна і революція, с. 515.

²⁷⁶ Там само, с. 392.

²⁷⁷ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 130.

²⁷⁸ С. Васильченко. Червоний вечір (Ще одна безбожницька новела) // Його ж. *Талант: оповідання, повісті*, с. 173.

²⁷⁹ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 154.

²⁸⁰ В. Барка. *Жовтий князь: повість*. Київ 1991, с. 48.

²⁸¹ В. Барка. Там само.

²⁸² У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 154.

²⁸³ В. Барка. *Жовтий князь*, с. 254.

²⁸⁴ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 54.

«Щира любов» (1839) так згадує про гарні й великі будівлі Харкова: «Або дзвіниця серед города що каже. Коли хочеш верх її побачити, то перш насунь кріпше шапку, та тогді і задирай вже голову, шукай, не вдриш верх з святим хрестом; та й то гляди, що хоч шапка і не злетить, так сам поточишся через спину: така-то висока дзвіниця наша»²⁸⁵. Згодом враження від грандіозності будівлі для дзвонів, уключеної до ансамблю Києво-Братської чернечої обителі, зауважив П. Куліш, де кожен пам'ятав «ту високу з дзигарками дзвіницю»²⁸⁶. Він же згадав «височенну дзвіницю» Києво-Печерського монастиря²⁸⁷, з якою порівнювали неабияку висоту чого-небудь: «Заввишки сливе, як лаврська дзвіниця»²⁸⁸. Ці споруди віддавна були характерними ознаками панорами міст і сіл. У романі І. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» давній Львів постає церквами, маячінням дзвіниць²⁸⁹. Подібний типовий сільський краєвид, домінантою якого були високі будівлі для дзвонів, змалював Олекса Стороженко (1805–1874). Він зауважує, що коли від'їхати від Харкова верст двадцять і коли ліс починав рідіти, «з високої гори вже видко село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами»²⁹⁰.

У літературних творах майстерно описано враження людей від могутньої дзвіниці Почаївської лаври (заввишки 65 м), яка мала витримати вагу цілого набору дзвонів (напевно, тоді, як і нині, там уже були разом із найбільшим (приблизно в півтора зросту людини) ще три або чотири великих давніх дзвони (майже в її зріст)). Ця споруда дотепер розносить по околицях миле для слуху християн звучання цих грандіозних музичних інструментів²⁹¹. Не випадково, що вона вражає як творіння будівничих: «Мури які! Сила людська непростя річ. Все зробить»²⁹². Цікавим є опис її стану у 20-ті роки ХХ ст.: «На другому поверсі велетень дзвін. Коли зні-

²⁸⁵ Г. Квітка-Основ'яненко. *Щира любов: повість* // Його ж. *Повісті та оповідання. Драматичні твори* / уклад. і автор. прим. Наталя Ішина; вступ. стаття Олесь Гончар. Київ 1982 (Б-ка укр. літ-ри), с. 318.

²⁸⁶ П. Куліш. *Чорна рада. Хроніка 1663 року* // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 63. Мовилося про дзвіницю, збудовану 1756–1759 років у стилі козацького бароко за проектом архітектора Степана (Стефана) Ковніра (1695–1786), що до наших днів не збереглася.

²⁸⁷ Там само, с. 69.

²⁸⁸ І. Нечуй-Левицький. *Старосвітські батюшки та матушки*, с. 155.

²⁸⁹ Його ж. *Князь Єремія Вишневецький*, с. 10.

²⁹⁰ О. Стороженко. *Закоханий чорт* // *Українська література ХІХ століття*, с. 467.

²⁹¹ У творі поетеси нашого часу Антоніни Листопад «Нова дзвіниця» згадується споруда для дзвонів Почаївського монастиря, подаються назви дзвонів, деякі імена їхніх відливників (А. Листопад. *Почаїв: історична повість в поезіях*. Київ 2005, с. 136–139).

²⁹² У. Самчук. *Війна і революція*, с. 449.

мали його і вивозили «вглуб Росії», пробили цілу стіну. Тепер вона забита дошками, а дзвін знов на своєму місці»²⁹³.

У майстрів художнього слова надibuємо опис давніх дерев'яних дзвіниць, які мали витримати розгойдування дзвонів: «Стояла стара дубова церква [...], а коло неї, [...] ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги»²⁹⁴. Мабуть, згадувалося про відкриту галерею, що сприяло кращому розповсюдженню звуку.

Неабияка висота дзвіниці та складність розгледіти окремі риси людини, що піднялася туди, використана Євгеном Гребінкою (1812–1848) для образного змалювання віддаленості окремих осіб²⁹⁵. Як найвищі будівлі, дзвіниці відігравали роль своєрідного центру, з якого не тільки якомога далі лунало звучання дзвонів, а й біля якого відбувалися різні події. В історичній драмі «Цар Наливай» (1900) П. Куліша знаходимо відгомін кари козаків неподалік дзвіниці на Січі, коли «киями тебе серед майдану б'ють, самі добре п'ють і тобі досхочу пити дають»²⁹⁶. Ця ситуація, що, як правило, закінчувалася смертю покараного, порівнювалася з похоронним биттям у дзвони: «Та ще й повен цебер оковити на подзвінне наливає. Дзвонитимуть киями по плечах, поки й душу з тіла видзвонять»²⁹⁷. Не менш барвисто цей трагічний звичай змалював Д. Мордовець, коли присуджували «скарати горлом – забити киями на смерть»²⁹⁸. Подібний зв'язок покарання та дзвонарства траплявся й у селі, коли спійманого злодія били «серед громади [...] віжками від дзвонів»²⁹⁹. Мабуть, так називали шнури від них тому, що, як віжками управляли кінями, так і керували дзвонами.

Значимість дзвіниці, яку освячували так само як церкву чи дзвін, підтверджується ще й тим, що на Великдень намагалися стати з пасками перед нею, бо звідси завжди їх починали святити³⁰⁰. Підносило значення будівлі для дзвонів те, що на її першому ярусі вішали біля дверей іконку³⁰¹.

Узвичаєність підняття прочан до дзвонів зауважив І. Нечуй-Левицький устами баби Палажки, яка хвалилася: «Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!»³⁰².

²⁹³ У. Самчук. Війна і революція, с. 449.

²⁹⁴ І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки, с. 6.

²⁹⁵ Є. Гребінка. Дядько на дзвониці // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 70.

²⁹⁶ П. Куліш. Цар Наливай. Староруська історична драма (1596), с. 433.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Д. Мордовець. Сагайдачний, с. 644–645.

²⁹⁹ П. Куліш. Про злодія у селі Гаківниці // *Його ж. Твори*, т. 1, с. 191.

³⁰⁰ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчик*, с. 325.

³⁰¹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 3.

³⁰² І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 210. Наше спостереження за богомольцями під час підняття на дзвіницю Почаївської лаври переконує, що частина з них це робить зі співом духовних пісень, потім трепетно торкається ру-

У художніх творах часом згадується про зберігання у дзвіницях не тільки старих образів³⁰³, а й переховування краденої пшениці (там її «не посміє зачепити й сам граф»)³⁰⁴. Так само, коли треба було заховати від покарання людей, то їх замикали у дзвіницю. При цьому ключі від неї були у священника³⁰⁵. Після того він щороку «одмикав дзвіницю і впускав на кілька днів безталанних»³⁰⁶. Підтвердженням того, що нижній ярус споруди для дзвонів служив для зберігання тих потрібних речей, які не можна було тримати в храмі, знаходимо пізніше в романі У. Самчука: «З дзвіниці винесли стару бочівку»³⁰⁷. Від цього ж митця слова довідуємося про те, що в «полудень з високої дзвіниці сурмач сурмить «призив»³⁰⁸.

Час від часу речі, які зберігалися у дзвіниці, спалювали. Р. Федорів розповів, що паламар «розкладав у куті огорожі ватерку, щоб спалити речі, що службу відслужили і вже не один рік чекали свого вогню під сходами в дзвіниці серед потовчених на друзки різьблених ангелів, виноградних грон, хрестиків, купи побілілого лахміття, на якому то тут, то там, немов із того світу, виглядало облущене обличчя якогось святого»³⁰⁹.

Ширший опис дзвіниці «з припишклими дзвонами, що ждали Великодня»³¹⁰ та її функцій знаходимо в М. Стельмаха, який зобразив цю споруду високою й громобитною, з дубовими дверима, скрипливими східцями. Мовчала вона «тільки в дні Страсного тижня, як [...] мовчали колись у ту пору апостоли. Унизу в ній було замкнено зерно і запорозькі при зброї святі, видерті за велінням владики з прадавнього іконостаса, а вгорі, біля дзвонів, дримали і прокидалися весняні вітерці»³¹¹. Насподі в глибинних засіках зберігали зерно, при цьому вельми правдиво передано запахи, якими наповнені дзвіниці (тут віяло «підопрілим зерном, старими корогвами, задавленим воском, а згори шерехотіло перестоялим деревом»³¹²).

Про складну справу підняття дзвонів на споруду для них нагадав Юрій Збанацький (1914–1994), що подав спогад учителя, якого в дитинст-

ками дзвонів, іноді до їхніх шнурів чи перил огорожі прив'язують вишиті хусточки.

³⁰³ Його ж. Старосвітські батюшки та матушки, с. 232.

³⁰⁴ Там само, с. 191.

³⁰⁵ Там само, с. 195.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ У. Самчук. Війна і революція, с. 393.

³⁰⁸ Там само, с. 461.

³⁰⁹ Р. Федорів. Єрусалим на горах, с. 3.

³¹⁰ М. Стельмах. Чотири броди, с. 14.

³¹¹ Там само, с. 13; див. ще с. 68.

³¹² Там само, с. 14.

ві разом з іншими однолітками найбільш «цікавило, як тягтнуть на дзвіницю дзвона. Дзвін був великий, спробуй його витягти на ту дзвіницю»³¹³.

Важливе місце у дзвонарській культурі займають дзвінки, що підтверджуються частими згадками про них у красному письменстві. Передусім їх використовували в богослуженні. Це відобразив Денис Лукіянович (1873–1965) у повісті історико-біографічного жанру «Франко і Беркут»: «Привіз із Відня такі дзвоники, по чотири на один держак і на чотири голоси, замість давніх на один голос»³¹⁴. Цікавий штрих про застосування дзвінків у церковному обряді навів П. Шекерик-Доників. Він зауважив, як іноді паламар із-за захрестія подавав людям знак, що треба сповідальним уклякати, «дзвонічі у захрестію в дзвіночок, здрібна ним поцоркочуючі»³¹⁵. Було й так, що коли хтось задумувався, то «прошумав його з важкої задуми аж дзвінок, що зацоркотів йиму коло самих вух»³¹⁶. За допомогою дзвінка в монастирі скликали «братчиків до костьолу на молитву»³¹⁷.

Богослужбове застосування дзвінків допомогло Ю. Федьковичу показати більшу тугу за коротким життям, сум за тим, що героїня твору не зможе ніколи бути в церкві: «Уже не скаже, як дзвінок запіє: «Пречиста Діво, радуйся, Маріє»³¹⁸. Коли згадується про смерть, то письменник зауважує, що «зріниці плачуть, а дзвінок німіє»³¹⁹, тобто її образом виступає мовчання цього інструмента. Характерно, що його звучання в поезії порівнюється з голосом зозулі: «А там дзвіночок став селом кувати»³²⁰.

В оповіданні Б. Лепкого «Дідусь» (1898) змальована давня християнська традиція, коли єгомосця запрошували зі св. Дарами до важко хворого для висповідання, то дяк, який супроводжував священника, ідучи в мряці «щотретій-четвертий крок дзвонив», «прохожі [...] на знак дзвінка клякали, як годиться»³²¹. Після висповідання помиряючого «панотець задзвонив – сповідь скінчилася. Всі увійшли до хати»³²².

³¹³ Ю. Збанацький. Малиновий дзвін: роман // Його ж. *Малиновий дзвін: роман; Між добрими людьми: повість*. Київ 1986, с. 63.

³¹⁴ Д. Лукіянович. Франко і Беркут // Його ж. *Повісті*. / авт. вступ. слова Іван Денисюк. Львів 1990, с. 210.

³¹⁵ П. Шекерик-Доників. *Дідо Иванчік*, с. 289.

³¹⁶ Там само, с. 290.

³¹⁷ І. Франко. Чума, с. 499.

³¹⁸ Ю. Федькович. Пречиста Діво, радуйся, Маріє! // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 300.

³¹⁹ Ю. Федькович. Там само.

³²⁰ Там само, с. 299.

³²¹ Б. Лепкий. Дідусь // Його ж. *Твори*, т. 1. Київ 1997, с. 391.

³²² М. Петрушевич. Душа // *Образки з життя*, с. 86.

Дзвінки були невід'ємним атрибутом Різдвяних свят: «Колядники [...] зі звільдою та з дзвінком церковним»³²³; його було чути за вікном³²⁴. Їх М. Стельмах так описав: «Та ось задзвонив дзвонар – і всі притихли, з'юрмилися біля вікон»³²⁵. Звідси впливає, що й у колядницькому гурті дзвонарем звали того, хто дзвонив.

Про використання дзвоників для організації праці робітників згадано в повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Опівночі [...], задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце»³²⁶; на заводі «дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу»³²⁷.

У творах письменників розповідається не тільки дзвони й дзвоник, а й била. Про них і їхні видозміни писав П. Загребельний: «А в гóроді тиші не було, в гóроді били в дерев'яні била й калатала»³²⁸. Нині відомості для туристів про кругле клепало у Великій дзвіниці Києво-Печерської лаври завершуються поетичними рядками Ліни Костенко:

Десь в било б'ють за звичаєм пустельним Так били в било перші преподобні
Оце такий тепер у Лаврі дзвін. Коли ще ліс був Богу до колін.

Як слушно вважав Р. Федорів, «клепання на Русі жило іще в дохристиянські часи, клепало, било служило людям замість дзвонів і призначалось, очевидно, для оповіщення, для новин, для розголосу про тривогу»³²⁹. Письменник по-своєму описує передвеликодній звичай бити на дзвіниці ритмічні побудови «клепалами – широкими та міцними дерев'яними молотками по її висхлих дощаних стінах: тах-тах-тра-та-тах! Клепання тривало з полудня й до самого вечора, охочих було багато, кожен шибеник хотів усістися біля прорізаного в дошках вікна й звістити світ клепалом: умер Ісус Христос. [...] Клепання обов'язково пов'язували із Страсною п'ятницею»³³⁰ і називалися тривожними. Водночас дізнаємося про місце й час таких дзвонінь, їхню символіку.

Музика, яку творило биття клепалами, мала не меншу силу впливу на людей, аніж дзвони. «Коли напровесні тридцять дев'ятого року впала Карпатська Україна, то ціла Галичина й Волинь вбралися в жалобу. Принаймні в нашому селі на Великдень тридцять дев'ятого року не дзвонили на дзвіниці дзвони, як це було зазвичай, а тільки парубчаки били й били клепалами об дошки: тах-тах-трата-тах! Я дотепер [...] чую у душі не по-

³²³ У. Самчук. Куди тече та річка, с. 107.

³²⁴ Там само, с. 112.

³²⁵ М. Стельмах. Щедрий вечір // Його ж. *Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір*, с. 284.

³²⁶ І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, с. 60.

³²⁷ Там само, с. 69.

³²⁸ Цит. за: В. Жайворонок. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ 2006, с. 36.

³²⁹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 4.

³³⁰ Р. Федорів. Там само.

гребенний дубовий стук, і може бути, що якраз дубові клепала звучать у мені дотепер... і плачуть клепала, і лютують, і, мабуть, вони породжують оті мої питання про Україну»³³¹. Розмірковуючи далі про те, що та як пробуджує душі людей (в одного – молитва, «у другого – спів, у третього – книжка, у четвертого – наказ, у п'ятого – тверезі розмисли, у шостого – бесіди в читальні, а ще в когось – конкретний випадок»), ліричний герой Романа Федоріва мовить, що його душу, яка «дотепер лежала облогом [...], розорали... ох, як глибоко розорали великодні клепала»³³².

Звучання великодніх клепал могло бути різним: «Коли під тривожне kleпання посвятили паски, коли в який уже раз заспівали «Христос Воскрес» і можна було розходитися додому... ніхто, однак, з-під церкви не рушився, клепала не пускали нас від себе, тримали нас: бідних і бігатих, старих і молодих, і дітей, і священника, і кількох студентів [...]; ми [...] були тими клепалами злютовані воедино»³³³. Звуки цих kleпал ще досить довго били в душу оповідача. Тоді, підмовлений і підштовхнутий kleпалами, сумом і гнівом, він із людьми заспівав «Ще не вмерла Україна»³³⁴.

Про використання була при організації праці на будові знаходимо розцвічений опис І. Франка: «На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалось знак, коли починати або кінчати роботу»³³⁵. Персонаж оповіді Франка «хопив довбеньки в обі руки і з усеї сили заgrimав ними о дошку. Калать! калать! калать! – роздалося радісне голосне гавкання «дерев'яної суки». Так муляри звали образково сесь прилад. «Калать! калать! калать» – grimотів Бенедьо без упину»³³⁶.

Пізніше Андрій Малишко (1912–1970) поетично описав застосування була під час сільськогосподарської праці: «По роботі у полі ударило било, / Полилось, попливло, / Повечірніми дзвонами, / І зіходились люди». Далі поет розвиває образ його звучання, порівнює «широкее небо, як било блакитне», що «гомоніло для мене вечірніми дзвонами»³³⁷.

Неоднакове сприймання людьми звуків бил, дзвінків і дзвонів, їхнє повсюдне побутування та вкорінення у свідомості важливості цих засобів передачі повідомлень породило різні порівняння. Передусім зіставлялося мовлення літературних героїв. Ще Яків Головацький (1814–1888) у поезії «Туга за родиною» (1835) навів порівняння: «Голосочок, як дзвіночок, /

³³¹ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 219.

³³² Там само.

³³³ Там само.

³³⁴ Там само.

³³⁵ І. Франко. Борислав сміється // Його ж. *Зібрання творів*, т. 15, с. 256–257.

³³⁶ Там само.

³³⁷ А. Малишко. По роботі у полі ударило било... // Його ж. *Поезії*. Київ 1978, с. 379–380.

К сердцю промовляє»³³⁸. У поезіях Т. Шевченка також часто зіставляється голос людей із різним звучанням цих інструментів. У нього люди «гудуть, / Мов стиха дзвони»³³⁹; «здається, дзвонять! / Та ні, то люде гомонять»³⁴⁰; навіть «мов дзвони, загули кайдани»³⁴¹. Коли треба було показати звернення до великого гурту, то поет ужив інший образ: «Великій громаді. / І, мов дзвоном дзвонить, / Говорить»³⁴².

Вельми життєво відтворив Шевченко ситуацію, коли необхідно було при потребі дослухатися до биття у дзвін: «Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. Ще раз... о!..»³⁴³. Адже деколи один його удар мав неабияке значення. Тому часом порівнювалося таке звучання з важливістю випадково промовленого слова, коли сказане впливало на долю людей: «Одно слово, яке вона пробовкнула»³⁴⁴. Подібно одна з героїнь твору Р. Федоріва теж «щось бовкнула недоладне»³⁴⁵.

Мабуть, у час створення Шевченком поезій, у народі широко побували вжиті ним вирази, пов'язані із дзвонами й дзвоніннями. Згодом, завдяки популярності його творів, такі словоформи ще більше вкорінилися в спілкуванні між людьми, що могло повніше відобразитися в народній творчості й красному письменстві. Приміром, розповіді людей, які мовлять про когось щось недобре, Кобзар подав у такому контексті: «Дитину колише. / А жіночки лихо дзвонять, / Матері глузують»³⁴⁶. Очевидно, звідси пішов характерний словотвір, який ужив Михайло Стельмах – «лиходзвонить якийсь»³⁴⁷. Не випадково, що говірливих людей називали клепарями: «Її славетний язичок вертівся спритно і невгомно. Перша, люди мої, клепарка»³⁴⁸; «в селі почали дзвонити», тобто пліткувати³⁴⁹.

У поезії П. Куліша «На чужій чужині» (1883) порівнюється мова, що «як срібло чисте, дзвонить»³⁵⁰. Це ж гучне дієслово вжито у зверненні до кобзи, яка невесело дзвонить, навіть зіставляється таке звучання у творі «Сум і розвага» (1891) із подзвінним: «Дзвониш перебовком, стиха, мов мертвих хорониш»³⁵¹. У поезії «Заворожена криниця» (1885) цього ж

³³⁸ Я. Головацький. Туга за родиною // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 123.

³³⁹ Т. Шевченко. Петрусь: поема // *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 219.

³⁴⁰ Його ж. Гайдамаки, с. 149.

³⁴¹ Його ж. Неофіти: поема // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 254.

³⁴² Його ж. «У неділеньку святую...», с. 146.

³⁴³ Його ж. Гайдамаки, с. 153.

³⁴⁴ П. Куліш. *Жизнь Куліша* // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 250.

³⁴⁵ Р. Федорів. *Єрусалим на горах*, с. 376.

³⁴⁶ Т. Шевченко. Катерина // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 1, с. 94.

³⁴⁷ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 37.

³⁴⁸ У. Самчук. *Марія. Хроніка одного життя*, с. 56.

³⁴⁹ С. Васильченко. Талант // Його ж. *Талант: оповідання, повісті*. Київ 1982, с. 125.

³⁵⁰ П. Куліш. На чужій чужині // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 481.

³⁵¹ Його ж. Сум і розвага // *Там само*, с. 489.

майстра художнього слова «Гудуть бджоли золотії, / Мов з Едему тихі дзвони»³⁵², а у творі «Шуканне-викликанне» (1862) уже ліричний герой «дзвенить пером»³⁵³. Показати красу слів одного з персонажів твору Куліша допоміг образний вислів: «До твоєї він Марусі / Мов у дзвона дзвонить»³⁵⁴. Письменник порівнював мовлення дівчат із дзвінким, мелодійним звучанням дзвонів: «Не словами з нами, / Співами говорять; / Зранку аж до ночі / Мов у дзвони дзвонять»³⁵⁵. На час написання П. Кулішем своїх творів цей вислів-порівняння, мабуть, давно вже став народним. Правда, мав різне значення, частіше, мабуть, порівнювався з милозвучним звучанням: «Посідають любо за столом дубовим» і в бесіді «буркочуть-говорять, мов у дзвони дзвонять»³⁵⁶.

Краще відтворити мовлення, пересипане дзвоною лексикою, Ганні Барвінок допомогло використання узвичаєних висловів-порівнянь: «Ось уже до Божого дому скликанчик кличе, а ви тут кат зна про що мов у всі дзвони дзвоните»³⁵⁷. Часто зіставляє голос своїх персонажів із звучанням дзвінків, дзвонів Марко Вовчок (1833–1907): оплакувала «дзвінким голосочком»³⁵⁸, «раптом співоне! – дзвінко-тоненько»³⁵⁹ або «заспівав, як у дзвін ударив»³⁶⁰. Деякі її персонажі реготали, «наче хто у дзвіночки срібні видзвонює»³⁶¹ або «голос її дзвенить»³⁶². І. Нечуй-Левицький уподібнює голоси жінок і чоловіків звучанню дзвонів різної величини: «Дзвінки молодичі голоси зливались з чоловічими, мов дрібні дзвони з здоровими»³⁶³. Для підкреслення сили голосних жіночих сварок, їх часом зіставляли із дзвонами: «Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці»³⁶⁴. Недаремно письменники слушно зауважили вібрування повітря від гучних дзвонів: «Серед напруження й тиші часом раптом здригалося повітря, немов од дзвонів»³⁶⁵.

Відповідно до художніх завдань творів, у І. Франка теж чимало порівнянь різного мовлення людей із дзвінками й дзвонами. Таке уподіб-

³⁵² П. Куліш. Заворожена криниця // *Там само*, с. 492–493.

³⁵³ Його ж. Шуканне-викликанне // *Там само*, с. 493.

³⁵⁴ Його ж. Маруся Богуславка: староруська поема (1620–1621), с. 40.

³⁵⁵ Його ж. Весна й літо в степу // *Там само*, т. 1, с. 530.

³⁵⁶ Його ж. Настуся: поема // *Там само*, с. 289.

³⁵⁷ Г. Барвінок. Перемогла, с. 540.

³⁵⁸ М. Вовчок. Павло Чорнокрил // Її ж. *Твори у двох томах*, т. 1: Оповідання; Повісті / упоряд. і прим. Олена Білявська, передм. Олекса Засенко. Київ 1983, с. 379.

³⁵⁹ Її ж. Інститутка // *Там само*, с. 407.

³⁶⁰ Там само, с. 409.

³⁶¹ М. Вовчок. Там само, с. 388.

³⁶² Там само, с. 413.

³⁶³ І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки, с. 163.

³⁶⁴ Його ж. Кайдашева сім'я, с. 264–265.

³⁶⁵ М. Коцюбинський. *Fata morgana* (З сільських настроїв), с. 358.

нення в його творах, як і загалом у красному письменстві, відіграло в кожній ситуації свою певну роль. Тому в різних випадках характеристика звучання цих музичних інструментів використовувалася залежно від обставин: «Голосно, мов дзвін»³⁶⁶; «мов тихий дзвін лунає»³⁶⁷ чи «і лиш гуде, мов дзвін»³⁶⁸; «я кричу, мов в дзвони дзвоню»³⁶⁹; «і заревів народ, мов дзвони»³⁷⁰; «та мов свинський квік для нього / Гуки дзвонів неприличні»³⁷¹, а коли «замовкло навів «miserere» сумне», то «і дзвони східушні похрипли»³⁷². Плин часу поетові відзначав «годинників тужливий дзвін»³⁷³. Митець слова помічає силу дії ніжного жіночого голосу, «що, мов дзвінок, / Мою бентежить душу»³⁷⁴. У легенді «Святий Валентій» (1885) вплив дзвонів інакший: «Немов зловіщий дзвін, прогомоніли / В душі Валентія оті слова»³⁷⁵. Дзвоніння може навіть порівнюватися з лебединим криком: «Тричі лиш на день по горах / пролунає голос дзвонів, / мов проквилить над горою / стадо дивних лебедят»³⁷⁶. Для ченця на Афоні «Плачуть жалібно ті дзвони, / мов нарікання, докори»³⁷⁷. Водночас «З моїх гір нутро дзвенить, мов дзвони, – / З джерел, з вулканів чути грому тони»³⁷⁸ або «Вкруг гуло, мов дзвін гучний»³⁷⁹ чи «Щось мов комарик забриніло – / Се голос дзвонів»³⁸⁰. Із цим інструментом Каменяр порівнював австро-угорську конституцію, яка є «лиш дзвоном, що не знати, де він дзвенить»³⁸¹.

Для ліричного героя поезії Б. Лепкого «Не залунає вже в ушах моїх...» дзвеніння сміху жінки порівнюється з благовістом («Той благовісний, чистий дзвін»³⁸²). В іншій поезії митця «дзвіночком дзвонять смішки»³⁸³. Інше уподібнення було потрібне У. Самчуку: «Звучний голос оповідача дзвенить, як дзвін»³⁸⁴, а ще інакше – В. Барці: «Промовець

³⁶⁶ І. Франко. Третій жмуток // Його ж. *Твори*, т. 11, с. 41.

³⁶⁷ Його ж. В Плен-Ері // *Там само*, с. 180.

³⁶⁸ Його ж. Із літ моєї молодості. Поступовець // *Там само*, с. 460.

³⁶⁹ Його ж. Лис Микита // Його ж. *Твори*, т. 12, с. 14.

³⁷⁰ Його ж. Цариця Меб (уривки) // *Там само*, т. 15, с. 195.

³⁷¹ Його ж. Генріх Гейне: диспута // *Там само*, с. 502.

³⁷² Його ж. Генріх Гейне. Німеччина. Зимова казка // *Там само*, с. 510.

³⁷³ Його ж. Княгиня Трубецька (1826 р.): поема // *Там само*, т. 14, с. 296.

³⁷⁴ Його ж. Другий жмуток // *Там само*, т. 11, с. 27.

³⁷⁵ Його ж. Святий Валентій: легенда // *Там само*, т. 13, с. 198.

³⁷⁶ Його ж. Іван Вишенський // *Там само*, т. 11, с. 186.

³⁷⁷ Там само.

³⁷⁸ І. Франко. Звільнений Прометей // Його ж. *Твори*, т. 15, с. 182.

³⁷⁹ Його ж. По-людськи: поема // Його ж. *Твори*, т. 10, с.

³⁸⁰ Його ж. Панські жарти: поема (З останніх часів панщини) // *Там само*, с. 315.

³⁸¹ Його ж. Тюремні сонети // *Там само*, с. 154.

³⁸² Б. Лепкий. «Не залунає вже в ушах моїх...» // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 261.

³⁸³ Його ж. Ользі Кобилянській // *Там само*, с. 337.

³⁸⁴ У. Самчук. Війна і революція, с. 310.

підвищує голос до дзвінкості»³⁸⁵. Його звучання отримує ще таке порівняння: «Срібним дзвоником задзвенів [...] знакомий голос»³⁸⁶.

Чимало зіставлень із дзвоніннями є в П. Тичини, у якого «Цвітуть в піснях вкраїночки, / Дзвіночки срібляні»³⁸⁷. Коли ж «Білі голуби злетіли – / В небі дзвони затремтіли»³⁸⁸. У нього пісня «мов хоронить, / Попід небом дзвонить»³⁸⁹ або «в небі сонце задзвеніло»³⁹⁰, часом «чути дзвін в бору ялин»³⁹¹. В інших митців слова іноді «у полі дзвонили коси, як у дзвони»³⁹² чи навіть «роса дзвенить»³⁹³ або «восени сполоханим дзвоном озиваються припнуті човни»³⁹⁴.

Використовувалися зіставлення із звучанням різних дзвонів, у тому числі, мабуть, надщерблених. Це допомагало краще дати характеристику тому чи іншому персонажеві творів: «Під стіною поспівав, як нерівний дзвін торкнув, сліпець-дідик»³⁹⁵.

Коли треба було показати міцність сну втомлених людей, то зауважувалося: «Богомольці поснули таким сном, що їх не розбудили б і лаврські дзвони»³⁹⁶. Тобто, не зважаючи на їхню могутність, все одно нічого не могли б зробити в такому випадку.

Узвичаєно із захопленням відгукувалися про силу, красу, міцність когонебудь у зіставленні зі дзвоном (з ним, наприклад, О. Гончар порівнює в романі «Собор» Ізота Лоботу – козарлюгу, який «стояв як дзвін»³⁹⁷). При цьому також малося на увазі, що ця людина здорова, у гарному стані, доглянута.

У творах письменників знаходимо майстерно змальоване співвідношення дзвонів і дзвонінь зі співзвуччям «музичних інструментів» природи під час грози, коли вони разом творять ніби симфонію. Сидір Воробкевич бурю, удари грому порівнює з повідомленням дзвона про смерть: «Буря і грім, / Як смертний дзвін»³⁹⁸. Через свого оповідача Лесь Мартович знайомить із різними аспектами образів музики дзвонів під час

³⁸⁵ В. Барка. Жовтий князь // Його ж. *Поезія. Повість «Жовтий князь»*. Київ 1999, с. 45.

³⁸⁶ С. Васильченко. Талант, с. 115.

³⁸⁷ П. Тичина. «Ой що в Софійському заграли дзвони...» // Його ж. *Золотий го-мін*, с. 348.

³⁸⁸ Його ж. «Білі голуби злетіли...» // *Там само*, с. 349.

³⁸⁹ Його ж. «Гей, іду, іду я полем...» // Його ж. *Зібрання творів*, т. 1, с. 296.

³⁹⁰ Його ж. «Я сказав тобі лиш слово...» // *Там само*, с. 297

³⁹¹ Його ж. «Там чути дзвін в бору ялин...» // *Там само*, с. 298.

³⁹² С. Васильченко. Талант // Його ж. *Талант*, с. 125.

³⁹³ У. Самчук. Війна і революція, с. 267.

³⁹⁴ М. Стельмах. *Чотири броди*, с. 230.

³⁹⁵ В. Барка. Жовтий князь, с. 59.

³⁹⁶ І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, с. 215.

³⁹⁷ О. Гончар. *Собор*: роман. Київ 1989, с. 123.

³⁹⁸ С. Воробкевич. То наші любі високі Карпати // *Антологія української поезії*, с. 295.

грози, їхніми розмірами, коли сили природи ніби «дзвонять у великі дзвони» чи «дзвонять при тім раз у маленькі, то знов у великі дзвони»³⁹⁹. Згадується про їхні звуки й у повісті «Забобон» (1910–1911). Тут вони входять до складу величного оркестру природи, коли нагло знялася страшна буря, «доразу з цілою силою! Настала дивна сутолока гуку й реву. Проміж гони чатиння шуміло й свистало. Грубі сосни, неначе гнучкі лози, нагиналися верхами до себе і стукали одна об одну. Дудніли й гуділи, неначе дзвонили глухо великі дзвони, що в них обито серце грубим оксамитом»⁴⁰⁰. Із цього фрагмента дізнаємося також про те, що часом – із метою приглушення різких звуків деяких дзвонів чи для оберігання їх від тріщин, язика обгорталися тканиною. У. Самчук теж уміло порівнює довкілля з музикою: «Пасіка нагадує забутий музичний інструмент. Хтось ударив по його струнах і вони бринять, зливаючись із далеким дзвоном, що птахами несеться з півдня, з-за лісу, де в синій далечі горить на сонці позолотою хрест і біліє над зеленню прадавня дзвіниця»⁴⁰¹.

Навіть образ спокою в прозаїків і поетів міг бути дзвінким: «В сій дзвінкій тиші»⁴⁰²; «дзвеніло на небі золото зір»⁴⁰³; «дзвінкий літній ранок. Тиша»⁴⁰⁴; «чорна, дзвінка, зі зорями ніч»⁴⁰⁵; «задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно»⁴⁰⁶; «Тишина / Така, що дзвоном дзвонить»⁴⁰⁷.

Під великодню ніч у П. Тичини «режуть софійські дзвони!»⁴⁰⁸. Не раз образ дзвонінь і їхнє затихання допомагають створити особливий настрій, як, приміром, у поезії «Оззався дзвін...» (1915): «Оззався дзвін і потонув у присмерковім сумі / Покірно, тихо, без боління... / Ти чуєш – безгоміння!»⁴⁰⁹. У подальшому розвиткові твору це допомагає викладати ліричному герою свої роздуми. Треба думати, що залежно від віку цього митця, еволюції його творчого потенціалу, потребувалися для передачі певного настрою різні образи дзвонарської музики.

У збірці «Сонячні кларнети» молодого П. Тичини особливий настрій поміщеним тут творам надають часті згадки про дзвони та різне їхнє

³⁹⁹ Л. Мартович. Винайдений рукопис про Руський край: оповідання, с. 21.

⁴⁰⁰ Його ж. Забобон: повість // Його ж. *Твори*, с. 258.

⁴⁰¹ У. Самчук. Куди тече та річка, с. 165.

⁴⁰² М. Коцюбинський. Тіні забутих предків // Його ж. *Вибрані твори*, с. 415.

⁴⁰³ Там само, с. 442.

⁴⁰⁴ У. Самчук. Війна і революція, с. 441.

⁴⁰⁵ Там само, с. 467.

⁴⁰⁶ С. Васильченко. Талант, с. 98.

⁴⁰⁷ Б. Лепкий. *Finale* // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 76.

⁴⁰⁸ П. Тичина. Під великодню ніч (1919 чи 1920 року) // Його ж. *Золотий гомін*, с. 423.

⁴⁰⁹ Його ж. «Оззався дзвін...» // Його ж. *Зібрання творів*, т. 1, с. 305.

звучання: «Я був – не Я. Лиш мрія, сон. / Навколо – дзвонні згуки»⁴¹⁰ (певно, для змалювання перебування ліричного героя в такому стані потрібні згадки про створене ними довкілля); «І сміх, і дзвони, й радість тепла. Цвіте веселка дум»⁴¹¹. В іншій його поезії – «Арфами, арфами» (1914) гаї самодзвонні, а «поточки як дзвіночки»⁴¹². У творі «Іще пташки...» (1914–1916) вони творять дзвінки пісні, а спомин про дзвоніння («І дзвонять десь у селі») допомагає перейти від образу мороку й жаху до іншого стану, коли «вже спокій сіють / Сріблясті голуби у небесах»⁴¹³. У поезії «З кохання плакав я...» (1917) не тільки сміх дівчини порівнюється із дзвоном («сміхом-дзвоном»), а й листя спадає на вівтарі «кучерявим дзвоном»⁴¹⁴. Час від часу в рядки поезії «Я стою на кручі...» (1918) вплітається рефрен «За рікою дзвони»⁴¹⁵. У Тичини навіть «перепел б'є десь у дзвін»⁴¹⁶. У поезії «Гаптує дівчина...» (1914) змальовано інше його звучання: «Танцюють згуки на дзвіниці, / І плаче дзвін»⁴¹⁷. Подібний настрій із візерунками сліз навіюється у творі «Квітчастий луг» (1915) рядками «від осель пливуть тужні, обнявшись, дзвони»⁴¹⁸. Тут же «верба дзвінкі дощові струни ловить»⁴¹⁹. У творі «Гаї шумлять...» (1913) дзвоніння інші: «Гей, дзвін гуде – / Іздалеку. / Думки пряде – / Над нивами»⁴²⁰. По-особливому в поезії «Хор лісових дзвіночків» (1917) оспівано ці квіти, які славлять день, зустрічають його дзвоном⁴²¹. Їхня краса згадується на початку іншого твору, що має таку назву-початок: «В гаю, в маю, у розмаю в квіти-дзвони задзвоню»⁴²². У Б. Лепкого теж серед трав у гаю «Дзвенять пільні дзвінки: / Дзелень! Дзелень!»⁴²³.

Про давнє узвичаєне використання дзвінків у побуті говорить часта згадка про них у прозових і поетичних творах. Борис Грінченко (1863–

⁴¹⁰ Його ж. Не Зевс, не Пан... // Його ж. *Сонячні кларнети*. Київ 1990, с. 9.

⁴¹¹ Його ж. Закучерявилися хмари... // *Там само*, с. 10.

⁴¹² Його ж. Арфами, арфами... // *Там само*, с. 13.

⁴¹³ Його ж. Іще пташки... // *Там само*, с. 26.

⁴¹⁴ Його ж. З кохання плакав я... // *Там само*, с. 18.

⁴¹⁵ Його ж. Я стою на кручі... // *Там само*, с. 20.

⁴¹⁶ Його ж. Там тополі у полі... // *Там само*, с. 21.

⁴¹⁷ Його ж. Гаптує дівчина... // *Там само*, с. 42.

⁴¹⁸ Його ж. Квітчастий луг // *Там само*, с. 23.

⁴¹⁹ Там само, с. 24.

⁴²⁰ Його ж. Гаї шумлять... // *Там само*, с. 11.

⁴²¹ П. Тичина. Хор лісових дзвіночків // *Там само*, с. 51.

⁴²² Його ж. «В гаю, в маю, у розмаю в квіти-дзвони задзвоню...» // Його ж. *Зібрання творів*, т. 1, с. 328.

⁴²³ Б. Лепкий. Аквареля // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 286.

1910) зазначив, що «дзвоник гучно дзенькнув за дверими»⁴²⁴ чи Т. Шевченко зауважив як «дзигарі теленькають»⁴²⁵. Образ узвичасного вживання дзвоника як засобу привернення уваги відобразив І. Франко: «В тій хвилі князь потис за срібний дзвоник – / Се знак тиші»⁴²⁶; «князь задзвонив, і шум успокоївся»⁴²⁷. В У. Самчука на зборах «сердито задзвенів Сергійв дзвінок»⁴²⁸.

Своєрідну красу вносить у літературні твори згадка про звучання дзвоників у санках, у які запряжені трійки коней, із мальованими дугами, брязкалами й дзвониками⁴²⁹. Коли коні рушали, «дзвоники задзвеніли, брязкотьола забряжчали». Їхнє звучання попереджало про наближення саней: «Поперед їх санок задзвеніли дзвоники»; «коли це за двором задзвенів один дзвоник, а за ним другий; у ворота влетіли санки [...], за ними вскочили другі, а далі треті; дзвоники задзеленькали під самими вікнами»⁴³⁰. У коней у трійці «дзелень-дзелень-дзелень той дзвоник на дузі»⁴³¹. В оповіданні «Екзамен» Б. Грінченка згадка про звучання дзвоника, що чіпляють до брички, допомогла показати її наближення, коли «все голосніше та голосніше видзвонював, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк»⁴³². Образ приємних сподівань створюють перші рядки поезії «Розвіяні мрії»: «Весело бренькають дзвінками коні»⁴³³. Навіть згадка про дзвінки у тварин має поетичні порівняння: «Дзвінки коров обзивались, як далеке зітхання»⁴³⁴; «плачуть дзвінки коров» або «озивалась часом дзвінком корова»⁴³⁵. Дзвоник чіпляли щеняті, цапу, із шиї якого звучало «дзень-дзень!»⁴³⁶.

Про такий важливий атрибут шкільного життя, як дзвоник, є чимало згадок у майстрів красного письменства. Залежно від художніх завдань твору, натрапляємо на змалювання різних образів цього дзвінка. У Б. Грінченка в оповіданні «Дзвоник» він ніби головний персонаж, дійова особа. Однак його звучання, що супроводжувало протягом дня школярку й відняло її волю, стало дуже неприємним: «Як він її упікся! Він дзвонив

⁴²⁴ Б. Грінченко. Сама, зовсім сама: оповідання // Його ж. *Дзвоник*. Вибрані твори / вступ. ст. та впоряд. Надія Коваленко. Київ 1969, с. 75.

⁴²⁵ Т. Шевченко. Сон (Комедія) // Його ж. *Повне зібрання творів*, т. 1, с. 274.

⁴²⁶ І. Франко. Похорон, с. 353.

⁴²⁷ Там само, с. 356.

⁴²⁸ У. Самчук. Батько і син, с. 235.

⁴²⁹ І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки, с. 156.

⁴³⁰ Там само, с. 157, 160, 163.

⁴³¹ П. Куліш. Дівоче серце (Ідилія) // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 202.

⁴³² Б. Грінченко. Екзамен // Його ж. *Дзвоник*, с. 51.

⁴³³ Б. Лепкий. Розвіяні мрії // Його ж. *Твори*, т. 1, с. 277.

⁴³⁴ М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, с. 415.

⁴³⁵ Там само, с. 421, 424.

⁴³⁶ Є. Гребінка. Цап // *Антологія української поезії*, т. 2, с. 66.

на день шістнадцять разів!»⁴³⁷; дзвоник виступає символом повеління, наказу йти в клас. Голосне звучання цього високо підвішеного ідіофона вдаряло, розкочуючись скрізь; він усе велів, «промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним голосом»⁴³⁸. Тому школярка «зненавиділа його всією своєю душою, всім своїм серцем, всіма своїми думками»⁴³⁹.

Іншу роль відіграє образ звучання шкільного дзвоника в романі Ю. Збанацького «Малиновий дзвін» (1956–1957). Тут часто згадується дзвеніння, яке в школі розміряє час, допомагає організувати навчання. Правда, дехто більше любувався малиновим дзвоном кришталю та не помічав надзвичайної краси звучання шкільного дзвінка: «Дзвонив він якось особливо, ніжно-ніжно, малиново, так, як не дзвонив ніколи»⁴⁴⁰. У цьому творі знаходимо вельми барвисту характеристику звучання шкільного дзвінка та його значення: «Та чи ж є ніжніший, веселіший і радісніший, малиновіший і дорожчий звук для вчительського серця, як оцей малиновий дзвін звичайного шкільного дзвіночка? В ньому все: життя, радість праці, любов до людини, особисте життя. А дзвіночок все веселіше й веселіше заливається, співає, немов розгоряється веселе полум'я. І світліше стає серед насупленого лісу»⁴⁴¹. Після того, як «задзвонив дзвіночок» і «загнав у клас»⁴⁴², ліричний герой твору навіть помітив, що в різних школах дзвонили по-всякому, у деяких це робили «бездушно»⁴⁴³.

Про церковні чи світські дзвоніння в романі Івана Багряного (1906–1963) «Сад Гетсиманський» (1950) не згадується. Але дзвін лунав у головах тих, кого катували енкаведисти. Після оглушення в'язня ударом у «голові дзвонило в усі дзвони»⁴⁴⁴. Тобто для правдивого змалювання тортур сталінської садистської машини свавілля та беззаконня письменник використовує ту термінологію, яку розуміють читачі та яка відповідно діє на них. Характерно, що в назві статті критика Олександра Ковальчука про роман використана дзвонарська лексика⁴⁴⁵.

Серед джерел вивчення побутування дзвонів і дзвонінь в Україні важливе місце займають твори красного письменства, де знаходимо чимало цінних відомостей про біла, дзвони й дзвінки, їхню музику, інші

⁴³⁷ Б. Грінченко. Дзвоник // Його ж. *Дзвоник*, с. 148.

⁴³⁸ Там само, с. 149.

⁴³⁹ Там само, с. 150.

⁴⁴⁰ Ю. Збанацький. Малиновий дзвін, с. 248.

⁴⁴¹ Там само, с. 248.

⁴⁴² Там само, с. 34.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ І. Багрянний. *Сад Гетсиманський*: роман. Київ 2001 (Б-ка школяра), с. 217.

⁴⁴⁵ О. Ковальчук. Пекельні дзвони у «царстві свободи» (роман І. Багряного «Сад Гетсиманський») // І. Багрянний. *Вибрані твори* / упоряд., автор. передм. та приміток Максим Балаклицький. Київ 2006 (Сер. «Розстріляне Відродження»), с. 616–624.

складові дзвонарської культури. Передусім тут знаходимо опис церковних обрядів і ситуацій із світського життя, де вплетено згадки про дзвони, їхню музику, нележку й відповідальну справу – дзвоніння, його способи, розкрито силу її впливу на людей. Використані в описі звукового довкілля минулого дзвоніння, як узвичаєні деталі, помагали краще змалювати дійсність. Також згадки про складові дзвонарської культури служать засобом вирішення інших завдань твору, зокрема, покращанню його композиції. Світ творів прозаїків і поетів багатий барвистими образами дзвонів і дзвонінь. Вони символізують заклик до боротьби, святість, свободу, сум, прощання, жагу до життя, його безсмертя тощо. Згадка про дзвони й дзвоніння часто виконує роль художніх прийомів, метафор, мистецьких порівнянь тощо. Водночас у літературній спадщині митців слова знаходимо окремі твори, присвячені спеціальному оспівуванню дзвонів і дзвонінь. Опрацювання художніх творів стає в нагоді для запозичення українських кампанологічних понять, розповсюдження найбільш удалих.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Андрій, літер. 11
Багрянний Іван 51, 52
Балаклицький Максим 52
Барвінок Ганна, псевд. Олександри
Білозерської-Куліш 5, 9, 27, 45
Барка Василь, псевд. Василя Очерета
37, 38, 47
Бассім, літер. 5
Беркут Максим, літер. 41
Бернштейн Михайло 6, 9, 27, 30, 38,
40, 44, 45, 50
Бенедьо, літер. 43
Білозерська-Куліш Олександра, див.
Барвінок Ганна
Білоус О. 12
Білоус П. 12
Білявська Олена 45, 46
Бірюліна Олена 5
Богуславка Маруся, фолькл. 9, 21,
22, 25, 35, 45
Боян, співець 7
Братковський Данило 4, 5
Британка, літер. 28, 36
Вакула Григор, літер. 28
Валентій, св. 46
Василь, св. 15
Васильченко Степан 17, 37, 45, 47,
48
Виговський Іван, український
гетьман 6
Вишенський Іван 14, 46
Вишневецький Єремія, український
магнат 6, 38
Вовчок Марко 45, 46
Володька, літер. 16, 34
Воробйов, відливник дзвона (?) 36
Воробкевич Сидір 12, 29, 31, 48
Вороний Микола 35
Гавриїл, архангел, благовісник; ім'я
дзвона 38
Гаєвська Надія 4, 5, 13, 23, 24, 27,
31, 34, 39, 40
Гальченко Сергій 16, 19, 26, 33, 47,
49
Гейне Генріх 46
Годунов Борис, цар Московії 14, 25
Головацький Яків 44
Голод Роман 2
Голубєва Зінаїда 18
Гончар Олесь 38, 48
Горак Роман 22, 25, 31
Гребінка Євген 39, 51
Грицай Михайло 5, 6, 29, 39, 41, 44,
48, 51
Грінченко Борис 50, 51
Гулак-Артемівський Петро 23
Гус Ян, лідер чеської реформації 8
Гюго Віктор 32
Денисюк Іван 41
Джеря Микола, літер. 3, 10, 11, 34,
35, 42
Дзюба Іван 5, 7, 8, 30, 44, 50
Дучимніська Ольга 22, 24, 25, 31, 37
Єремія, літер. 14
Жайворонок Віталій 42
Жук Ніна 5, 6, 29, 39, 41, 44, 48, 51
Жулинський Микола 5, 7, 8, 19, 26,
30, 44, 50
Загребельний Павло 17, 42
Зариц(ь)кий Ромуальд 24
Засенко Олекса 45, 46
Збанацький Юрій 41, 51
Зевс, міф. 49
Зигмунт, св., ім'я дзвона
Зилот Симон, бібл. 30
Іванчик, літер. 21, 32, 34, 40
Іван, літер. 16
Івашкова В. 7–10, 22, 25, 35, 39

* Автор висловлює щирю подяку Ростиславу Лецишину за допомогу в укладанні Іменного покажчика.

Ігнат, літер. 9
Ігор, новгород-сіверський князь 4
Ільницький Микола 12, 21
Ішина Наталя 38
Кайдаш, літер. 3, 10–12, 17, 21, 40, 46
Кайдашиха, літер. 10
Кандиба, див. Олесь Олександр
Канюк Сергій 15
Катерина, літер. 44
Квітка-Основ'яненко Григорій 38
Кіндратюк Богдан 3
Кленович Себастьян 12
Кобилянська Ольга 15, 47
Кобринська Наталія 22, 28, 30, 33
Коваленко Надія 50, 51
Ковальчук Олександр 52
Ковнір Степан (Стефан) 38
Козловський О. 35
Кониський Олександр 34, 35
Конопніцька Марія 35
Копронідос, літер. 14
Корній, літер. 22, 26
Костенко Ліна 42
Котляревський Іван 35
Коцюбинський Михайло 11, 13, 20, 36, 46, 48, 51
Кочерга Іван 18
Крип'якевич Іван 3
Крохмальний Роман 7
Крутикова Ніна 3, 10–13, 17, 21, 23, 27, 34, 35, 40, 42, 46, 48
Куліш Пантелеймон 6–10, 22, 25, 27, 30, 35, 38–40, 44, 45, 50
Кунцевич Йосафат 9
Кут Святослав 3
Лазарович Ольга 3
Левченко Г. 12
Лепкий Богдан 4, 9, 10, 12–14, 17, 21, 26, 28, 31, 33, 35, 37, 42, 47, 48, 50
Лецишин Ростислав 53
Лисенко Микола 3
Лисицин Андрій 22
Листопад Антоніна 39
Лобота Ізота, літер. 48
Ломацький Михайло 22
Лукіянович Денис 41
Людкевич Станіслав 7
Максимович Михайло 9, 30
Маланка, літер. 11
Малишко Андрій 44
Марина, літер. 8
Марія, літер. 10, 16, 22, 25, 36–38, 45
Мартин, літер. 8, 10
Мартович Лесь 28, 29, 48
Маруся, літер. 45
Маслюк Віталій 12
Махновець Леонід 4
Меб, цариця, літер. 46
Мелашка, літер. 10, 17
Мельничук Тарас 3
Метлинський Амвросій (псевдонім Амвросія Могили) 5, 7
Мина, літер. 24
Миниха, літер. 24
Михайло, архистратиг 10
Михайло, літер. 28
Міщук Ростислав 6, 38
Мовчун, літер. 23
Мордовець Данило 4, 27, 39, 40
Наливай, цар, літер. 7, 39
Наливайко Северин, козацький ватажок 5, 6
Настуся, літер. 45
Нахлік Євген 6, 9, 15, 22, 27, 30, 31, 38, 40, 44, 45, 50
Немидора, літер. 34
Нечуй-Левицький Іван 3, 6, 10–14, 17, 21–23, 27, 34–36, 38–40, 42, 46, 48, 50
Олексій, літер. 34
Олесь Олександр 7, 32
Острик Михайло 28, 36
Очерет Василь, див. Барка Василь
Палажка, літер. 17, 40
Петренко Михайло 13
Петро, свящ., літер. 27
Петрусь, літер. 30, 44

Петрушевич Михайло 18, 22, 30, 42
Пінчук Степан 10, 12, 16, 18, 20, 21,
28, 50
Плитка-Горицвіт Параска 35
По Едгар 24
Погребенник Федір 4, 9, 12, 13, 17,
26, 31, 33, 35, 37, 42, 47, 48, 50
Попович Климентина 33
Прометей, міф. 47
Проциха, літер. 29
Рибчинський Михайло 22
Рогаст, відливник дзвона (?) 36
Рошкевич Михайлина 31
Сагайдач(ш)ний Петро, козацький
гетьман 4, 8, 10, 40
Самчук Улас 3, 10–12, 15–18, 20–22,
25, 28, 33, 34, 36–40, 42, 45, 47, 48, 50
Свічка Іван, літер. 18
Семениха, літер. 25
Сергій, літер. 50
Симонов Матвій 23, 24
Сіренко Павло 5, 6, 29, 39, 41, 44, 48,
51
Скальська Уляна 10, 14, 28
Скрегота, літер. 31
Старицький Михайло 4, 31
Стельмах Михайло 19, 22, 26, 29, 30,
36, 41, 42, 45, 47
Стефанік Василь 1–3, 29, 33
Стороженко Олекса 5, 39
Тарахан-Берега Зінаїда 30

Тичина Павло 19, 22, 26, 32, 33, 47,
49, 50
Трубецька Катерина, княгиня 46
Фавст (Фауст), літер. 20
Федорів Роман 17, 19, 20, 23, 27–29,
36–38, 40, 42–44
Федькович Юрій 14, 41, 42
Франко Іван 4–7, 9, 11, 12, 14, 16, 18,
20, 22, 24–26, 30–32, 41, 43, 46, 50
Хмельницький Богдан, гетьман 5
Цалай-Якименко Олександра 7
Черемшина Марко 25, 29
Черепанин Мирон 2
Черкасенко Спиридон 26, 27
Чорнокрил Павло, літер. 45
Чупринка Григорій 17, 18
Шашкевич Маркіян 5, 6
Шевченко Тарас 5, 7–9, 12, 19, 30,
44, 50
Шевчук Валерій 5
Шекерик-Доників Петро 21, 32, 34,
40, 41
Шкинда, літер. 32
Штундер Зіновія 7
Цікавий, літер. 23
Щоголів (Щоголев) Яків 34
Щурат Василь 24
Яновський Юрій 28, 36
Яременко Василь 7, 32
Яричевський Сильвестр 31
Ясіновський Юрій 2, 3
Ясько, літер. 34

Наукове видання

КІНДРАТЮК Богдан Дмитрович

ДЗВОНИ ТА ДЗВОНІННЯ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Олександра Ленів*
Комп'ютерний набір *Богдан Кіндратюк*
Комп'ютерне верстання *Віра Яремко*

Підп. до друку 24.06.2011. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 3,56.
Тираж 500 пр. Зам. № 1800.

ISBN 978-966-640-308-0

Видавець

Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Степана Бандери, 1

Тел. 71-56-22. Е-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач

Підприємство ЦСТПРІ «ІНІН»

м. Івано-Франківськ, вул. Семена Височана, 18

ЗАТ «Агромаш-ІФ»

Свідоцтво про держреєстрацію № 32604934 від 25.07.2003

Тел./факс (0342) 57-03-05; тел. 57-03-04; 50-57-82

Телефон, електронна адреса автора: (067) 342 21 65; e-mail: bohkind@il.if.ua